

## **Tértapasztalat Borbély Szilárd *Kafka fia* című szövegében**

Jelige: zsebkendő22

# Tartalomjegyzék

|                                    |    |
|------------------------------------|----|
| 1. Bevezető .....                  | 3  |
| 2. Tér–paratextus–metatextus ..... | 4  |
| 3. Mozgásirányok .....             | 12 |
| 4. Centrum és periféria .....      | 17 |
| 5. A zsidóság terei .....          | 20 |
| 6. Heterotópiák .....              | 26 |
| 7. Tér és nyelv .....              | 31 |
| 8. Összefoglalás .....             | 34 |
| 9. Bibliográfia .....              | 35 |

## 1. Bevezető

Mészáros Sándor egy Kalligramban megjelent cikkében<sup>1</sup> így emlékezik a Borbély Szilárddal folytatott utolsó telefonbeszélgetésükre:

Na ja. Kétévente megírok egy ilyen regényt, mint a *Nincstelenek*. Már kész is van egy.

Micsoda?

Hát, egy regény.

Mi a címe?

Kafka fia.

Küldd át!

Előbb a verseskötet legyen.<sup>2</sup>

Nagynénje már a keddi telefonbeszélgetés másnapján, szerdán (2014. február 19.) holtan találta Borbély Szilárdot. Ezután néma csend a telefonbeszélgetésben említett kézirat körül, egészen 2017-ig, amikor is a Suhrkamp Verlag *Kafkas Sohn*<sup>3</sup> címmel kiadta a szöveg német fordítását. A magyar kiadásra még négy évet kellett várni, míg végül 2021-ben a Jelenkor Kiadó gondozásában életműsorozat indult Borbély Szilárd műveinek újbóli kiadását célozva. Ennek köszönhetően jelent meg a *Kafka fia*<sup>4</sup> című posztumusz kötet magyar nyelven is.

A töredékben maradt törzsszöveg köré szerveződő életrajzi történések, a „szerző” alakjának „szövegbeíródása” és különböző intertextuális viszonyok miatt a magyar és német kritikai recepcióban egyaránt az életrajzi olvasat dominál. Ennek kézenfekvő következménye, hogy Borbély Szilárd alakját rendszeresen összemossák a törzsszövegbeli „szerző” alakjával, és hogy olyan értelmezési szempontokat hagynak figyelmen kívül, melyek tárgyalása éppolyan fontos lenne, mint az életrajzi olvasat.

A diskurzus ilyenfajta megdermedése miatt teszek kísérletet egy térpoétikai fókuszú értelmezésre. Bár ezt az aspektust eddig elhanyagolta a kritikai recepció, a *Kafka fia*

---

<sup>1</sup> MÉSZÁROS Sándor, *Kafka fia: Borbély Szilárd (1964-2014)*, Kalligram, 2014/4., 3–6.

<sup>2</sup> *Uo.*, 6.

<sup>3</sup> SZILÁRD BORBÉLY, *Kafkas Sohn*, ford. Heike FLEMMING – Laszlo KORNITZER, Suhrkamp Verlag, Berlin, 2017.

<sup>4</sup> BORBÉLY Szilárd, *Kafka fia*, szerk. NAGY Boglárka, utószó FORGÁCH András, Jelenkor, Budapest, 2021.; Dolgozatomban ezt a kiadást fogom alapul venni, az idézetek után feltüntetett oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

folyamatosan problematizálja a térrel kapcsolatos kérdésköröket. Ez indokoltá tesz egy más olvasat megalkotását.

Először megvizsgálom a paratextusok és a metatextusok térpoétikai vonatkozásait, majd rátérek a törzsszöveg azon csomópontjaira, melyek térpoétikai szempontból relevánsak. Vizsgálni fogom a törzsszöveg fiktív topográfiájában létező szubjektumok mozgásainak irányait, és az irányok jelentésrétegeit, a centrum és periféria viszonyát, a zsidó identitás tereit, a törzsszöveg heterotópiáit, végül a tér és a nyelv kapcsolatát.

## 2. Tér–paratextus<sup>5</sup>–metatextus<sup>6</sup>

Ahogy utaltam rá, a német és magyar kritikai recepció egyaránt előszeretettel mossa össze Borbély Szilárd, az életrajzi szerző alakját a törzsszövegen belül megképződő „szerző” alakjával. Ez többek között az ehhez hasonló szövegrészeknek köszönhető:

De ahogy lenni szokott a regények esetében, óhatatlanul a szerző is megjelenik benne. Tehát valójában a szerző gyermekkoráról fog szólni. (16)

*Az Olvasóhoz* című, előszó értékű paratextusban felbukkanó szövegrész megalapozza a Philippe Lejeune-i önéletrajzi paktum<sup>7</sup> megkötését. A szerző-elbeszélő-szereplő látszólagos egybeesése katalizálja a túlnyomórészt életrajzi olvasatú kritikák születését. A helyzet azonban ennél bonyolultabb, ugyanis a szöveget olvasva olyan részletekkel is találkozhatunk, melyekben a „szerző” leépíti saját megjelenését. Szemléletes példa erre az, amikor arról beszél, miről szól a könyv: „Vagyis rólam, a könyv szerzőjéről, aki nem azonos velem, vagyis az ikertestvéremről.” (6) A szövegben megképződik egyfajta szerzői szólam, illetve egy hozzá társuló alak, ám az azonossággal (illetve annak destruálásával) folytatott játékokat figyelembe véve érdemesnek tűnik Borbély Szilárd alakját és a paratextusokkal ellátott szöveg terében megképződő „szerző” alakját különválasztani. A következőkben ezért nagy kezdőbetűvel, *Szerzőként* fogok hivatkozni a „szerző” -re. Olyan alakot értek ezalatt, mely elbeszélői hanggal rendelkezik és saját szólamot alakít ki, azonban nem azonosítható az életrajzi Borbély

---

<sup>5</sup> Gérard GENETTE, *Transztextualitás*, ford. BURJÁN Monika, Helikon, 1996/1–2., 84.

<sup>6</sup> *Uo.*, 85.

<sup>7</sup> Philippe LEJEUNE, *Az önéletrajzi paktum = Önéletrajz, élettörténet, napló, Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*, ford. VARGA Róbert, Budapest, L'Harmattan, 2003, 17–46. Megjegyzendő, hogy Philippe Lejeune fogalomrendszerét alaposan áttekintve inkább egyfajta „regényírói paktum” megkötéséről van szó, ám ennek részletes vizsgálatára nincs lehetőség.

Szilárddal, a szöveg dekonstruktív játékainak köszönhetően nem köthető meg a lejeune-i paktum.

Egy másik tisztázandó szóhasználatbeli probléma a szöveg paratextusoktól elválasztott törzsszövegének és az egész, paratextusokkal együtt értendő szövegnek a megnevezése. Dolgozatomban *törzsszöveg*ként fogok hivatkozni a mű paratextusok nélküli részére (*Az Olvasóhoz* című fejezetet paratextusnak tekintem); amikor pedig a teljes szövegegyüttesre célzok, akkor azt „paratextusokkal ellátott szöveg”-ként írom körül.

A különböző paratextusok használata megágyaz a kritikai recepcióban érzékelhető önéletírói paktum megkötésének. Ehhez nagyban hozzájárult például Forgách András kötetzáró esszéje (187–221), mely egyszerre paratextus és metatextus. Utószavában a legnagyobb hangsúlyt a filológiai kontextusra fekteti. Fogalomhasználatával egyenlőséjelet tesz Borbély Szilárd és a Szerző közé. Emellett betekintést nyújt azokba a Franz Kafka naplóiból és leveleiből körvonalazódó életeseményekbe, melyek relevánsnak tűnnek a befogadás során, összefüggésbe hozva mindezzel a rekonstruálható intertextuális viszonyokat is. Miután kitér a szöveg narrációs eljárásaira, számba veszi azokat a szempontokat, melyek köré szerveződik később a recepció: az identitáskérdés (ezzel összefüggésben a zsidóság, az otthontalanság kérdése, a transzgenerációs viszonyok, a nevek problematikája), az íráshoz fűződő viszony, futólag pedig a szövegben megjelenő testiség kérdése is.

Az utószó tehát leszűkíti a törzsszöveg értelmezési lehetőségeit, amit Fajt Anita is kritikával illet.<sup>8</sup> Hatására megképződnek a metatextusok fontosabb irányai: életrajzi olvasat,<sup>9</sup> a szöveg töredékessége, a műfajiság kérdése,<sup>10</sup> transztextuális olvasat,<sup>11</sup> apa-fiú viszony,<sup>12</sup> a különböző identitáskonstrukciók tárgyalása,<sup>13</sup> valamint Kafka, a Szerző és az írás viszonya.<sup>14</sup> Az említett csomópontok mind az életrajzi olvasatra épülnek.

A metatextusok (ezen belül pedig a kritikai recepció) térpoétikai vakságát cáfolja az a néhány kritika, mely nagyobb hangsúlyt fektet erre az aspektusra. Valastyán Tamás a narrátor

---

<sup>8</sup> FAJT Anita: „A szöveg itt megszakad.” *Borbély Szilárd Kafka fia című befejezetlen regényéről*, Pannon Tükör, 2022/1., 91.

<sup>9</sup> FORGÁCH András, *A szerző a lehetetével melengeti azt, ami kafkai*, Jánossy Lajos interjúja, Litera, 2021. augusztus 8. Online forrás = <https://litera.hu/magazin/interju/forgach-andras-borbely-s-zilard-kafka-fia.html>.

<sup>10</sup> CSONDOR Soma, *Aki sétál, és nem jut sehová*, Jelenkor Online, 2021. június 24. Online forrás = <https://www.jelenkor.net/visszhang/2123/aki-setal-es-nem-jut-sehova>.

<sup>11</sup> VALASTYÁN Tamás, *Az átírás gesztusai. Kafka-parafrázisok Borbély Szilárd műveiben*, Alföld, 2018/11., 92–107. és KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Kafka fia. Borbély Szilárd a világirodalomban*, Irodalomtörténet, 100 (2019), 274–295.

<sup>12</sup> BODROGI Ferenc Máté, *Apák és fiúk. Borbély Szilárd: Kafka fia*, Kulter, 2021. október 16. Online forrás = <https://www.kulter.hu/2021/10/borbely-szilard-kafka-fia-kritika/>.

<sup>13</sup> SZÁZ Pál, „Nagy és nehéz tudás”, *Borbély Szilárd Kafka fia című regényéről*, Műút, 81 (2021), 66–73. és SCHEIN Gábor, *Rettenetes súly*, Élet és Irodalom, 2021. augusztus 13., 21.

<sup>14</sup> KULCSÁR-SZABÓ, *Kafka fia...* és ANDRÁS, *Kétség a sokaságban...*, 81–83.

hibrid voltával kapcsolja össze a kelet-európaiság élményét, és az otthon-otthonalanság együttes jelenlétét detektálja. Emellett a kicsinyítés technikáját fontos narrációs eljárásnak tartja, mely nagyban hozzájárul az olvasói tekintet szövegtéren belüli irányításához. Kulcsár-Szabó Zoltán a tanulmányában a *Kafka fiával* kapcsolatban kevés szót ejt a térről; ő is a kelet-európai mivoltot emeli ki, társadalmi-politikai kontextust adva a zsidóság és az antiszemitizmus kérdéskörének.<sup>15</sup> Forgách András utószavában csupán a mozgás és az egyhelyben maradás dichotómiáját emeli ki. (201) Egy interjúbán beszél a térről, „enciklopédikus” jelleget tulajdonítva a törzsszöveg térábrázolásának.<sup>16</sup> A kijelentéssel dolgozatom későbbi részében szálllok vitába.<sup>17</sup> Schein Gábor a sétákról ír, melyek szerint valódi elmozdulást mutatnak, és azonosak az írás és az olvasás folyamatával. Hangsúlyozza az ablakból figyelő szemek fontosságát is, és az utazás vágyát és lehetetlenségét párhuzamba állítja a közép-európai zsidó létezés lehetetlenségével, az identitásválsággal.<sup>18</sup> Bodrogi Ferenc Máté részletezi legalaposabban a szöveg térpoétikáját. Ő összeköti az egyhelyben toporgást a kelet-európai determináltság alapélményével és a labirintusszerűséggel, emellett beszámol a tér textualizálódásáról. Kiemeli a teret és a térben mozgó szubjektumokat figyelő tekinteteket, a sétákat pedig repetitív jellegük miatt rituális aktusoknak mondja. Végül pedig magát a kiadványt mauzóleumként definiálja, mely az én elemzésemben is fontos szempont.<sup>19</sup> Kmetty Klaudia is alaposabban elemzi a teret. Az eddigi meglátásokon túl kiemeli Prága multikulturális jellegét, és nagy figyelmet szentel a Monarchia kérdéskörének. Így már nem egyszerűen a kelet-európaiságban gyökereznek a szereplők identitáskonstrukciói, hanem a múltbeli Monarchiában, és a szétesett birodalom strukturális bizonytalanságai válnak az identitás bizonytalanságának eredőivé.<sup>20</sup> Száz Pál a „regény” topográfiája kapcsán úgy érvel, hogy a szöveget városregényként is olvashatjuk, hiszen a „regény” szerint igyekszik megtartani a valós városi teret. Aztán visszavonja: mégsem olvasható városregényként, ugyanis kevés a térpoétikai anyag hozzá, ráadásul a törzsszöveg térrel kapcsolatos elemeit „adalék”-ként definiálja.<sup>21</sup> Végül pedig

<sup>15</sup> KULCSÁR-SZABÓ, *Kafka fia...*, 286–287.

<sup>16</sup> FORGÁCH, *A szerző...*

<sup>17</sup> Érdekes lenne annak feltárása is, hogy Borbély hogyan tanulmányozta Prágát, milyen forrásokkal rendelkezett, majd ezeket összevetni a szövegben megjelenő Prága-képpel. Erre azonban terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőség.

<sup>18</sup> SCHEIN, *Rettenetes súly...*

<sup>19</sup> BODROGI, *Apák és fiúk...*

<sup>20</sup> KMETTY Klaudia, *Kafkát látjuk felébredni, Kritika Borbély Szilárd Kafka fia című regényéről*, 2021, kézirat; Utalásszerűen Tinkó Máté is kiemeli a város multikulturális jellegét: TINKÓ Máté, *Kafka Gyászol*, Irodalmi Jelen Online, 2022. május 27. Online forrás = <https://irodalmijelen.hu/2022-maj-27-2025/kafka-gyaszol>.

<sup>21</sup> SZÁZ, „Nagy és nehéz tudás” ...

András Tamara kritikájában a prágai tér nyelvi megalkotottságának hangsúlyozása kerül előtérbe: „az újjáteremtett város minden bizonnyal a szövegtér maga”.<sup>22</sup>

A következőkben a recepcióban felmerült aspektusok (identitáskérdés, mozgás-mozdulatlanság, térszerkezetek, nyelvkérdés) elmélyítésén és új szempontok (perspektivikus tértapasztalat, a szemiózis folyamata, heterotópiák) bevezetésén keresztül mutatom be a tér szövegszervező jellegét. Az értelmezés tematikus-motivikus csomópontjait a szubjektum térrel való viszonyában vizsgálom, összekötve ezeket a szempontokat a forma és az értelmezés folyamatának térjellegével, kidomborítva az identitás és a szemiózis viszonyának fontosságát. Eközben távolságot tartok az életrajzi olvasat reflexeitől.

A következőkben rátérek a paratextusok térpoétikai vonatkozásaira. Az *Olvasóhoz* (5–10) című nyitófejezet funkcióját tekintve inkább előszó, azaz paratextus, hiszen a Szerző elbeszélői hangján szól az olvasóhoz, és tematikus irányokat nyújt az értelmező számára:

Ez a regény Kelet-Európában játszódik. Utazókról és utazásokról szól. Franz Kafka utazásáról, aki nem azonos Franz Kafkával. És az egy helyben maradásról, amely nélkül értelmét vesztené az utazás. Valamint a sétákról, amelyeknek az útvonala mindig visszatér önmagába. És a terekről, amelyek tanácstalanul figyelik mindezt. Követik és kísérik azt, aki sétál. Az embert, aki sétál, és aki nem jut el sehová. Csak a térnek ad szerkezetet mozgásával, és a tereket kapcsolja össze. A tereket, amelyek Kelet-Európában minden zsúfoltság ellenére éppoly magányosak, mint az ember, aki sétájával metszi őket. (5)

Az első mondatban a Szerző megjelöli azt a tág teret, régiót, melyben „játszódní” fognak az események: Kelet-Európa. Mivel nagyrészt a fikció szerinti Prágában mozognak a szereplők, e helymeghatározás provokatív: egy közép-európai várost kelet-európainak titulál a fiktív térképen. Prága tere így kulturális jelekkel megképzett térként tűnik föl, de egyelőre nem derül ki, melyek azok a jegyek, amelyek Prágát kelet-európaivá teszik. Kiemeli, hogy a terek az említett régióban zsúfoltak, a zsúfoltság ellentétéként, ugyanakkor következményeként pedig a magány jelenik meg. Az elidegenedés tehát a tér elemeinek szoros egymásmellettiisége ellenére is bekövetkezik. Hangsúlyosan úgy nyilatkozik, mintha más térségekben ez nem így lenne, hanem csakis Kelet-Európa-specifikus jelenséggel lenne dolgunk. A terek magányosak, és

---

<sup>22</sup> ANDRÁS Tamara, *Kétség a sokaságban*. Borbély Szilárd: Kafka fia, Vigilia, 87. (2022), 82.

magányos a bennük mozgó ember is. A tér és a benne létező szubjektum között metonimikus kapcsolat jön létre.

A szöveg egyik meghatározó dichotómiája a mozgás és a mozdulatlanság. A Szerző kijelenti, hogy utazásról és utazókról fogunk hallani, majd rögtön vissza is vonja ezt, mert a helyben maradás is hangsúlyos. E kettő komplementer történésként jelenik meg. A mozgás és annak tagadása (hiánya) hasonló párt alkot, mint az apa-fiú kettős, melyben a fiú az apa tagadása. A tér tagadása és az apa tagadása hasonló folyamatoknak mutatkoznak. A mozgás illúziójával felruházott mozdulatlanság leképződik a séták körköröségében, az önmagukba visszatérő útvonalakban. Bár a mozgás által a szubjektum nem jut el sehová, a térnek attól még szerkezetet ad, és a különböző térelemeket összekapcsolja. A mozgás funkciója tehát a forma megképzése, és ebben a szövegrészben a forma hálózatos jellege válik hangsúlyossá.

Egy másik lényeges mozzanat a tekintetek bevezetése. Itt úgy tűnik, hogy a terek figyelik a bennük mozgó és nem mozgó szubjektumokat. A tekintet általi figyelem a követés funkcióját látja el. Ez a státusz szempontjából egyértelműen felsőbb rendűnek mutatja a teret, holott a benne mozgó szubjektum volt az, aki megteremtette a mozgás által, jelezve szubjektum és tér szerves összefonódását, melyre a későbbiekben térek ki.

Az imént vizsgált nyitány még egyszer megjelenik, mégpedig a törzsszövegben, azzal a céllal, hogy átírja a felkeltett elvárásokat. A Szerző tehát – ahogyan Fajt Anita fogalmazott – „a műfaj kereteit egyszerre követi és rajzolja újra azzal, hogy több párhuzamos megoldást is felkínál számunkra, egyik kezével ad, majd a másikkal elvesz”.<sup>23</sup>

Ez a regény Kelet-Európában játszódik. Valójában nem is regény ez, és nem is játszódik sehol. Nem beszél el eseményeket úgy, ahogy a regények szoktak történetet elbeszélni, csak ahhoz szeretne hasonlítani. Utazásokról szól igazából. Kafka utazásáról, aki nem azonos Kafkával. Vagyis az egy helyben maradásról, amely nélkül értelmét vesztené az utazás. Valójában persze egyáltalán nem Franz Kafkáról szól, Kafka fiáról, sokkal inkább az apáról.  
(15–16)

A kezdőmondat tagadja *Az Olvasóhoz* című részben elmondottakat: nem regénnyel van dolgunk, és nem is játszódik sehol a történet. Egyszerre van jelen, illetve nagyon gyorsan váltogatva egymást, valami és annak tagadása. Az olvasott szöveg egyszerre regény és önmaga

---

<sup>23</sup> FAJT, „A szöveg itt megszakad” ..., 91.

tagadása. A térben a szubjektumok egyszerre mozognak és ennek a tagadását is megteszik. A tér egyszerre képződik és semmisül meg; egyszerre játszódik valahol és sehol a történet. Nem gyors oszcillációról van itt szó, hanem egymást kizáró entitások szimultaneitásáról. Olyan működés ez, melyről Maurice Blanchot ír a *Kafkától Kafkaig*<sup>24</sup> című tanulmánykötetében, és amely a végtelen szemiózis mechanizmusa előtt nyitja meg az utat.

Ugyanígy felbukkan az ikermotívum is, amely a testi azonosság fontos motívuma lesz a szövegben, összefonódva az identitáskérdéssel. Ezt a recepció már kimerítően tárgyalta, noha nem a térpoétika viszonylataiban. Láthatjuk azt is, hogy az előbb felvázolt irányokat (Kelet-Európa, mozgás-mozdulatlanság, tekintet) tovább fűzi a Szerző.

Kelet-Európát olyan térként tünteti fel, melyben az apák az addikcióban keresnek menedéket, a végletekig fokozott függés végpontja pedig a hányás.<sup>25</sup> A kocsma teremtenek helyet ezeknek a hányásba fulladó ivászatoknak, a harcterek pedig nyilvánvalóan az erőszak színterei. Az apák a harcterekre vonulnak, mozgásukkal azt teremtik meg. A halál és az élet egyaránt kilátástalannak tűnik. Kelet-Európa az otthontalanságot is jelenti, „az otthon szótlanság elvesztése”-t (6), olyan identitásnélküliséget, mely egyszerre jelenti a vallási-etnikai, területi és történelmi, valamint a társadalmi tényezőkön túli (vagy előtti), elemi identitás elvesztését is. A sokszor elemzett rész, melyben a libatömésről van szó, lefesti, hogy milyennek is gondolja Kelet-Európát a Szerző:

Valahol Kelet-Európában vagyunk tehát, ahol a mocsaras, vizek szabdalta, járhatatlan vidéken libanyájak gágogását lehet hallani, szárnyak csapkodását, ahogy sziszegve, gágogva, csapkodva, maguk körül hatalmas porfelhőt kavarva bukácsolnak mindig megrettenve valamitől, egyik pánikból esve a másik pánikba, egymást letaposva menekülnek ezek a kedves fejű, buta állatok. (7–8)

Itt egy periférikus település képe rajzolódik ki, amely nem azonosítható a kelet-európaiként megkonstruált Prágával. Megjelenik egy újabb fontos szempont, a centrum-periféria problematikája. Emellett a libák karámja a börtön terének szemantikai mezejével érintkezik, szorosan összefonódva a kelet-európai térérzékeléssel: „Mert Kelet-Európában ez a sorsa a libáknak. De nem csak a libáknak, ha jobban meggondolom.” (10) Olyan térként jelenik meg

---

<sup>24</sup> Maurice BLANCHOT, *Kafkától Kafkaig*, ford. SZABÓ László–NÉMETH Marcell, Budapest, Kalligram, 2012.

<sup>25</sup> Mindebben Szénási *Nincstelenek*-allúziót lát: SZÉNÁSI Zoltán, *Két angyal háttal az Atyának: Borbély Szilárd Kafka fia című regényéről*, Új Forrás, 2021/9., 41–45.

Kelet-Európa, melyből a mozgás által sem lehet kiszabadulni. Bezárva érzi magát a Szerző Kelet-Európa karámjába, akárcsak egy liba. „Szakadatlan vonulás”-ról beszél, ám a mozgás illuzórikus. A mozdulatlanság a transzgenerációs kérdéskörbe is beleíródik, hiszen a különböző nemzedékek közötti viszonyt az ismétlés uralja.

A mozgás az útra kelésben is megnyilvánul. A Szerző belép a narratíva mentális terébe, melyet a képzelet terével azonosít. Az utazás indoka a múlt újraírásának szándéka, szorosabban véve pedig egy tragédia, szülei elvesztése. A képzelet tehát térként tűnik föl, mely térben az írás aktusa által a múltját (amely sosem volt az otthona) teremti újra, egyúttal egyfajta személyes, családi identitást keres. Az újraírás aktusa és ennek lehetetlensége a törzsszöveg során egy olyan elemi identitás megtalálásának szándékát is mutatja, mely túlmutat (vagy megelőz) mindenféle társadalmi identitáskonstrukción. A folyamat során, a múlt újraírásának rítusa által a csupán nyelvi kódként értett szöveg, de maga a könyvtárgy is emlékezhelyként<sup>26</sup> tűnik föl.

Az *Olvasóhoz* funkciója tehát, hogy olvasói elvárásokat keltsen (és olvasói szerepeket kínáljon fel), előrevetítve a fontosabb tematikus-motivikus csomópontokat: mozgás-mozdulatlanság, Kelet-Európa mint börtön, identitáskérdés, a tekintet szerepe, transzgenerációs viszony, a szöveg mint emlékezhely. Mindezt a jelenlét és a tagadás folyamatos dialektikájában valósítja meg.

A *Függelékben* közölt *Kafka és az utazás* térpoétikai szempontból a tekintet és a mozgás miatt vizsgálendő. Franz Kafka perspektívájából látjuk a világot, aki egy ablak előtt ül, amelyen kinéz. A perspektíva kitágul: először nem tudjuk, milyen ablakból néz ki Kafka, aztán az utazás említésével, az elmosódó alakok, végül a vonat emlegetésével világossá válik. Egy suhanó vonat ablakából néz ki, tekintetével először útitársait figyeli meg, külső jegyeikből következtet a jellemükre, majd a sebesség miatt elmosódott tájat figyeli. A tájtapasztalat sosem embernélküli, Kafka mindig lát embereket kint, viszont azok nem néznek rá vissza. Kivéve a földeken tartózkodó embereket, akik néha mosolyogva és integetve visszanéznek. Észrevehetjük, hogy itt Kafka a tekintet által hatalmi pozícióba kerül. A tekintet funkciója a környezetben tartózkodók megfigyelése és kontrollálása, ezáltal a fölény kialakítása. Megjelenik a többi utas szemszöge is, akik nem tekintenek ki az ablakon, úgy viselkednek, mintha „ottfelejtették” (180) volna a tájban tartózkodó embereket. Fontos kiemelni a különböző mozgásirányokat is. Kafka egy mozgó vonat ablakából tekint ki. Az utastársak rögzített pontok Kafka körül, akiket mentális térképén is rögzíteni akar gesztusaik megfigyelésén keresztül. Ezzel szemben az ablakon kívüli, elsuhanó táj fordított irányú mozgást ábrázol. A tájban lévő

---

<sup>26</sup> Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája = Emlékezet és történelem között*, szerk. és ford. K. HORVÁTH Zsolt, Budapest, Napvilág, 2010, 13–33.

emberek többnyire rögzített pontokként jelennek meg, viszont az ablakból figyelő tekintet perspektívájából ellentétesen mozognak. Az ellentétes mozgásirányok a tértapasztalat perspektivikus voltára, valamint az irányok összeecsúszására hívják fel a figyelmet.

Az *[Utószó]*-ban, amely ugyancsak a magyar kiadás *Függelékében* kapott helyet, a Szerző reflektáltan is kijelenti, hogy maga a nyelvi kódként értett szöveg, ezzel együtt pedig a könyvtárgy is, térként viselkedik: a tér textualizálódik és a *textus locusszá* válik.

A paratextusok vizsgálata során fontos kiemelni még a lábjegyzetek térpoétikai vonatkozásait. Három lábjegyzet a 34. oldalon a Ziegenhaufenstraße nevével játszik. A Kecskakupac utca jelentésű szó másik két változatban is megjelenik: Ziegenstraßenstraße (Kecskecsokor utca) és Ziegenleichenstraße (Kecskecsont utca). A szójáték a *Kafka és a szavak* című fejezetben jelenik meg, amikor is Franz Kafka számára Prága olyan térként tűnik föl, melyet szavakból építettek, ráadásul a szavak dinamikusan variálódnak: az utcanévtáblákon újra és újra más név jelenik meg. A nevekkal folytatott játék, a nevek felcserélhetősége máshol is előkerül a törzsszövegben, és a behelyettesíthetőségre utal – a különböző identitáskonstrukciók szintjén is.

A *Függelékben* szerepel továbbá egy térkép, mely a szerkesztői jegyzet szerint azért került a kiadványba, mert a szerző (itt: Borbély Szilárd) segítségére volt írás közben. Sajnos azonban csak illusztrációként tud működni, hiszen az olvasó nem tudja olvasás közben használni: a kis betűméret és a fekete-fehér színezés miatt azonosíthatatlanok a helyszínek. Problémát jelent továbbá, hogy a térkép utcajegyzékében csehül szerepelnek az utcanevek, míg a szövegben általában németül, esetleg magyarul, néha csehül. Mindezt Száz Pál is megjegyzi kritikájában.<sup>27</sup> Mindent összevetve, nem teljesül az az alapkritérium, melyet Franco Moretti fogalmaz meg egyik tanulmányában: egy térkép szerepeltetése akkor funkcionál konstruktívan, ha új értelmezői horizontokat nyit meg, nem csupán díszletként szolgál.<sup>28</sup> Talán nem véletlen, hogy a német kiadás nem szerepelteti a térképet.

---

<sup>27</sup> SZÁZ, „Nagy és nehéz tudás” ...

<sup>28</sup> FRANCO MORETTI, *Az európai regény atlasza (1800-1900), [részlet] = Térkép és irodalom*, ford. LUDMANN ÁGNES, Helikon, 2019/2., 204.

### 3. Mozgásirányok

A paratextusok és a metatextusok térpoétikai relevanciájának áttekintése után rátérek a törzsszöveg fiktív topográfiájában megjelenő alakok mozgásirányainak, illetve az irányok jelentésrétegeinek vizsgálatára. Gaston Bachelard *A tér poétikájában* leírt fenomenológiai módszeréhez folyamodom, melyet ő topo-analízisnek nevez: „A topo-analízis lelki életünk helyeinek szisztematikus pszichológiai feltérképezése volna.”<sup>29</sup> A szoros értelemben vett topo-analízis helyett néhol tágabban értelmezem a fogalmat: tulajdonképpen a törzsszövegben megjelenő perspektivikus tértapasztalatot tárgyalom, hangsúlyt fektetve a mozgásirányokhoz kapcsolódó szubjektív és dinamikus változó jelentésárnyalatokra. Bachelard műve az elemzés szubjektumfelfogásához is támpontot ad. A szubjektum nem önmagában létező entitás, hanem dinamikus megkonstruált létező, mely önmagát a tér jelzéseinek olvasásával és saját jeleinek kivetítésével építi fel. A szubjektum meghatározza önmagát a tér „olvasásán” keresztül (tulajdonképpen a tér teremti a szubjektumot), és kivetített jeleivel a szubjektum is teremti a teret.

Az előző fejezetben már tárgyaltam a paratextusok mozgásról és mozdulatlanságról szóló részeit, kiemelve a mozgás és a mozgó szubjektum funkcióit. A törzsszöveg mozgásirányai főleg a mélység-magasság, lent-fent, bent-kint stb. ellentétekben ragadhatóak meg. Mivel a törzsszövegben megjelenő tértapasztalat perspektivikus, külön szükséges tárgyalni Hermann Kafka, a Szerző és Franz Kafka perspektivikus tértapasztalatát.

Hermann Kafka esetében a mozgás teremtő jellege válik kiemelten fontossá, aki az ismeretlen Prágában csupán úgy tudott otthonra lelni, hogy megteremtette a teret a mozgása által:

Délről érkezett, gyalog jött, és az utat úgy hagyta maga mögött, hogy mindent lerombolt. A hidakat, amelyeken áthaladt, a falvakat, amelyek kézzől kézre adták, a fogadókat, melyekben megszállt. És mindent egyedül épített fel ismét. Mindent újra meg kellett teremtenie. A boltját, benne az árukat, az ismerősi körét, a hitközségét a rabbival és a kántorral, maga teremtette meg az utcát, amelyen végighaladt reggelente és ebéd után a boltba. Prágát Kafka alkotta meg maga körül. (14–15)

---

<sup>29</sup> Gaston BACHELARD, *A tér poétikája*, ford. BEREZKI Péter, Budapest, Kijárat, 2011 (Figura 6.), 30.

A megérkezés irányában egy lentről (délről) felfelé, egyúttal egy kívülről befelé való mozgást figyelhetünk meg, mely a centrum-periféria problematikájára mutat rá.<sup>30</sup> Harmadik mozgásirányként felbukkan a hátulról előre, mely Hermann Kafka identitásproblémáival köthető össze. A háta mögött hagyott nyomokat lerombolja, megsemmisítve ezzel múltbeli vallási-etnikai és területi (vidéki) identitását, míg az előtte álló teret ő maga építi fel. A mozgás tehát egyszerre lehet identitásromboló, valamint identitáskonstruáló folyamat. A dichotómiákba szerveződő mozgásirányok toposzszerűek: a lent, a periféria (kint), valamint a hátulsó szféra egytől egyig negatív értékeket sűrítene, valamint a múlt kapcsolódik hozzájuk.

A három mozgásirány a Szerző tértapasztalatában is hasonló értékekkel telítődik. Az útra kelés mozzanata a Szerző esetében is az identitáskérdéssel hozható összefüggésbe, csak vele kapcsolatban inkább folyamatos identitáskeresést észlelhetünk, mintsem befejezett, rögzített identitást. Ahogyan arra már kitértem, a Szerző személyes, családi identitásának keresése egyfajta elemi identitás megtalálásának szándékával kapcsolódik össze.

Miután otthontalansága egy váratlan, ám annál törvényszerűbb tragédia nyomán véglegessé vált, ennek a regénynek a lapjain azért kelt útra, hogy megértse azokat, akikhez éppúgy nincs köze, mint saját elkerülhetetlen jövőjéhez. Ezért tette talán mindezt, hogy elviselhesse lelkének fájdalmát. Mert megtanulta ugyan az önmegvetést, de szerette mégis a súlyos szavakat. Nem kímélte olvasóit hősei fájdalmának bemutatásától, ami errefelé, Kelet-Európában annyira ismerős tapasztalat. Ahogy a sorssal való állandó küzdelem, amely a hősöket tragikus hősökké avatja, akaratuk ellenére is. Ezért ő is képzeletébe menekült, hogy újraírja azt a múltat, amely nem volt sohasem az otthona, miként a szüleié sem, akik nyomtalanul merültek el az időben. Akik miatt lassan egyre erősebben érezte a késztetést, hogy el kell mondania ezt a történetet. Értük. Magáért. Kafka fiáért: az Apáért és a Fiúért. Ámen. (16–17)

Az útra kelés a könyvtárgy lapjain történik, ebben is megmutatva a *textus*, illetve a hordozó *locusszá* válását. Ahogyan Hermann belakja a fikció szerinti Prágát mozgása által, azaz rituális gesztusait kivetíti és beépíti a térbe, úgy az írás aktusa által a Szerző is formát és (nem rögzített)

---

<sup>30</sup> Vö. 3.2. Centrum és periféria című fejezettel

jelentést teremt. Az írás mozgásként tűnik föl, mely a képzelet terében zajlik, a képzelet tere pedig az „előre” irányában van – a traumatikus múlttal ellentétben.

Az irányokkal kapcsolatban fontos megemlíteni azt a narrációs technikát, melyet Valastyán Tamás a kicsinyítés technikájának nevez, és amelynek funkciója a befogadó figyelmének irányításában ragadható meg:<sup>31</sup>

A szemünk színe azonban teljesen egyforma. Mind a kettőnk szeme olyan sűrű, mint az ólomkanál alja. Van egy ilyen ólomkanalunk, és a lisztesdobozban tartjuk. Anyánk azzal porciózza a tésztához való liszt mennyiségét. Gyerekkorunkban szerettünk vele játszani. Egy házban tartottuk, amelyben egy ablaktalan szobában tartottuk, amelyet kamrának hívtunk, amelyben egy szekrényben tartottuk, amelyben egy bádogdobozban tartottuk, amelyben a lisztet tartottuk, amely színes bádogdoboz volt, de idővel lekopott a faláról a festék. Még ki lehetett venni a régen odaírt nevet. Kafka. (18–19)

Az idézett szövegrészletben az olvasói tekintet irányítása a nagytól a kicsi felé történik, szűkülő perspektíváról lévén szó. A kicsinyítés technikája a mélység felé haladás irányát is megmutatja, mely a megfigyelés alapvető iránya. A szöveg hely után nem sokkal a doboz mélyéről visszatükröződő tekintet egy lehetséges fordított irányt mutat be az öntükrözés eljárásával.

A szubjektum mozgásiránya a fiktív fizikai topográfiában néha eltér a képzelet terében végbemenő irányoktól. Ez ellentétes tekintetvezetéseket idéz elő. A *Kafka a fürdőszobában* című fejezetben például a buszon ülő Szerző gyermekkori énje a fiktív fizikai térben mozog, a templomtól távolodik, ám a Szerző képzeletben lehorgonyoz, és a vidéki templommal kapcsolatos történelmi referenciáiról számol be. Ugyanez a technika jelenik meg az *Egy séta estében*, ahol az elbeszélő történelmi betétet illeszt Kafka esti sétájának narratív fonalába: „A hajóhoz” nevű bérház előtt megálló villamos után a monarchiabeli városrendezésről, Batthyányról és a történelmi Prágáról beszél, majd ismét Kafkát látjuk séta közben, immár a Moldva túlszárnyán folytatva útvonalát. A történelmi kontextust tehát az alatt az idő alatt vázolta fel a narrátor, amíg Kafka átér a túlszárnyra: Kafka előre halad a fiktív fizikai térben, míg a Szerző az olvasó figyelmét a múltba irányította.

---

<sup>31</sup> VALASTYÁN, *Az átírás gesztusai...*, 103.

A Szerző tértapasztalatához hozzátartozik a könyvtár labirintusa, mely bár jelentheti az identitáskeresésével kapcsolatos tévelygéseket, mégis biztonságérzetet ad neki, hiszen el lehet rejtőzni benne. Az irányok zavara, az összekuszáltság tehát pozitív élményként jelenik meg esetében, mi több, a Szerző ilyen térben találkozik első meghatározó olvasmányélményével, melyet a fürdőszobában él át. A fürdőszoba itt szintén biztonságot nyújtó tér, melyben elolvashatja a kikölcsönzött – történetesen Franz Kafka által írt – könyvet. A fürdőszoba és a nyelvi kódként értett szöveg tere együttesen nyújt neki biztonságot, mert elzárja a külvilágtól. Még akkor is, ha a mélységben múltja legfélelmetesebb jeleneteit láthatja viszont. A zárt terekhez a nyugalom és az otthon képzetköre társul; ez a zárt terek olyasfajta házjellegére emlékeztet, melyről Bachelard is ír művében. A Szerző szubjektumában a képzelet zárt tere is ezekkel a jellemzőkkel ruházódik fel. A képzelet házjellegét Bachelard is hangsúlyozza.<sup>32</sup>

Franz Kafka tértapasztalata leginkább a körkörösségben ragadható meg, melyről főleg az esti sétákat leíró fejezetekből értesülhetünk. Az esti sétákat a Szerző saját szólamából kiszólva beszéli el. Az *Egy séta estében* útja „A hajóhoz” nevű bérpalotából indul, mely a Niklasstrasse és a Josephsplatz sarkán található, és a Moldva túlsópartjáról a Rudolf-park és a Hradcsin közelében folytatódik, érintve Max Brodék lakását, később pedig a Reprezentációs házat. Mint olvashatjuk, „Sétáját körkörös kitérőkkel legkedvesebb barátja, Max Brodék lakása irányába vette...” (33). Bár az elbeszélő felsorolásszerűen megemlíti a séta főbb pontjait, nem találkozunk olyan mértékű leírással, melynek segítségével egy körkörös útvonalat lehetne kirajzolni egy korabeli Prága-térképen. Klaus Wagenbach könyvében<sup>33</sup> szereplő térképeket segítségül hívva sem igen lehet megállapítani, hogy Kafka fiktív útját körkörösként lehetne referencializálni, hiszen több lehetőség is kínálkozik a fejezetben vázlatosan leírt út megtételéhez. Épp emiatt nem érzem jogosnak a kritikai recepció azon következtetéseit, melyek a *Kafka fiában* megjelenő térábrázolást enciklopedikusnak<sup>34</sup> mondják, esetleg precíz térábrázolással<sup>35</sup> számolnak.

Amikor Franz Kafka eltéved a nyelvi kódként értett szöveg terében, kétségbeesik. Neki nem jelent biztonságot a labirintus. Ezt láthatjuk a következő szövegrészletben:

Amikor Kafka elfáradt és eltévedt a szavak között, kétségbeesésében egyszer elment a rabbihoz, akihez minden ügyes-bajos dolgot el szokták vinni az

---

<sup>32</sup> BACHELARD, *A tér poétikája*, 27.

<sup>33</sup> Klaus WAGENBACH, *Kafka Prag, Ein Reiselesebuch*, Berlin, Verlag Klaus Wagenbach, 1993.

<sup>34</sup> FORGÁCH, *A szerző...*

<sup>35</sup> KMETTY, *Kafkát látjuk felébredni...*

emberek, hogy segítsen neki is, hiszen a rabbinak épp az a dolga, gondolta Kafka, hogy segítsen azokon, akik eltévedtek az életet jelentő szavak között.

(40)

Az írás aktusa sem adhat kiutat Kafkának, hiszen, ahogyan a rabbi fogalmaz: „Minden írás a semmibe vezet, ezt sose feledje.” (45) Írás közben kiszolgáltatottnak érzi magát, hiszen nem ismeri a szöveg nyelvi megképződésének irányát. Emiatt Kafka eszközzé lényegül, az írás szolgálatába áll, és feszülten várakozik, mi fog történni alakjaival, hogyan fog majd a szöveg nyelve irányt szabni saját magának. Más szöveghelyeken Kafka vezetőként jelenik meg, aki megpróbálja kimenteni szereplőit abból a semmiből, melyben tévelyegnek.<sup>36</sup> Itt is megjelenik azonban a kudarc élménye, hiszen sem magának, sem alakjainak nem tudott kiutat mutatni. A tévelygés, a hátrahagyott és eltüntetett nyomok az ő esetében identitásbizonytalansághoz vezetnek, és a jelentésadás folyamatos kudarcára utalnak. A szemiózis lehetetlensége egy olyan elemi identitás hiányára hívja fel a figyelmét, melynek keresését a Szerző is célul tűzi ki. Máshol a folyamatos befelé haladás, a hátrahagyott nyomok eltörlése célként jelenik meg. El akar bújni egy benti térben, a kifelé vezető út reménye nélkül (145).

Kafka számára az utazás, a térben való mozgás is kényelmetlen, szorongást okozó cselekvés. Ez főleg az *Utazás Leitmeritzbe* című fejezetben mutatkozik meg. Célja a megérkezés, és mindent elkövet, hogy figyelmét erről semmi ne terelje el. Az utazás széthasítja Kafka szubjektumát: úgy érzékeli, hogy egyszerre látja magát kívülről és felülről, és úgy is, hogy benne van az adott szituációban. A hasadás szorongást okoz benne.

Mindezekén túl Kafka mozgása a térben a gyakori költözésekben is megmutatkozik, mely szintén a rögzítetlenség mutatója.

A mozgásirányok jelentésrétegeit vizsgálva láthatóvá vált a tértapasztalat perspektivikus volta. Hermann Kafka esetében a fizikai térben való mozgás egy biztosnak látszó városi identitás megteremtésének eszköze. Franz esetében a fizikai tér körkörösége összekapcsolódik a nyelvi kódoként értett szöveg terében végbemenő tévelygéssel, illetve a kudarcos jelentés- és identitássteremtéssel. A Szerző egyfajta elemi identitás megtalálásának reményében érzi biztonságosnak a labirintusszerű nyelvi és fizikai tereket.

---

<sup>36</sup> Vö. Kafka negyvenedik születésnapja

## 4. Centrum és periféria

A mozgásirányok megfigyelése átvezet a centrum-periféria problematikájára, amennyiben ez a dichotómia egy kívülről belülré tartó mozgásirányként képezhető le. Itt ugyanúgy érvényes a perspektivikusság, és főleg Hermann Kafka és a Szerző szólamait veszem figyelembe. E kettő a centrum és periféria tekintetében szervesen összefonódik, az összefonódás pedig a Szerző és Hermann vidékékképének, valamint a fikció szerinti Prága és Kelet-Európa megkonstruált képének összeecsúszását eredményezi.

Hermann Kafka életútjában egy kívülről befelé tartó elmozdulás figyelhető meg.<sup>37</sup> Az előző alfejezetben már idézett 14–15. oldalon található szöveghely írja le azt, hogy Hermann vidékről jött Prágába, azaz a városba. A vidéket délre helyezi, így a város északra tehető a törzsszöveg fiktív topográfiájában. A mozgásirányokhoz kapcsolódó jelentések rávetülnek a vidék-város tereire is: a vidékhez (a várossal ellentétben) negatív képzetek társulnak. Hermann vándorlásának oka egyrészt a vidék gazdasági elmaradottsága, másrészt az a misztikus, félelmetes gyanú, ami az otthonát lengi körül: „De az átokkal, ezt az apa még otthonról hozta magával, a faluról, ahonnan származott, az átokkal szemben teljesen védtelen. És megsejtette, hogy a fia számára ez homályos és titokzatos átok.” (90) Ez az átok fia korai haláláról szól, amely szorongásban tartja. Hermann régi vidéki és vallási-etnikai identitását feladja az új, városi identitásért cserébe. Ez a folyamat a maga mögött hagyott út nyomainak eltüntetésében manifesztálódik, és a térelemek pusztításával kapcsolódik össze. A hátrahagyott hidak, falvak, fogadók mind Hermann centrum felé vezető útjának nyomai; jelek, melyek a vándorlás és a vidéki múlt jelölői, és amelyeket el kell tüntetni, hogy felszámolja vidéki identitását. A jelpusztítást jelteremtés követi. A bolt, az ismerősi köre, a hitközség, a gyakran látogatott utcák, maga Prága mind olyan terek, melyek külső identitáskonstruáló elemek. Ahogyan azt láthattuk már, ezeket a térbeli alakot öltött jeleket rituális gesztusainak kivetítésével és beépítésével teremtette meg. Eszerint a szubjektum térben élése performatív aktus, melynek során az egyén kivetíti kulturálisan meghatározott gesztusait, és ezáltal alkotja a körülötte lévő teret. Egyértelműen hatalmi pozícióba helyeződik Hermann szubjektuma, isteni erővel van felruházva: „Amikor először megérkezett Prágába, még az a város nem létezett. Kafka mondta, hogy legyen. És lőn.” (15) Látszólag csupán a szubjektum teremti a teret, alaposabb elemzést

---

<sup>37</sup> Hermann Kafka továbbiakban kifejtésre kerülő viselkedése és attitűdje természetesen referencializálható. Moritz Csáky egyik tanulmányában összefoglalja a századelő közép-európai életérzését, a plurikulturális közeg asszimilációs jelenségeit, illetve az „eltévedt identitások” gyakoriságát. Hermann viselkedésmódja tehát történelmi távlatokba illeszthető. vö. Moritz CSÁKY, *Migráció, idegenség és identitásválság: Közép-Európa mint paradigma*, Európai Szemle, 2005/2–3., 175–191.

követően azonban tér és szubjektum dinamikusan teremti egymást, hiszen a külső térelemek visszahatásként „igazolják” Hermann újonnan szerzett városi identitását. Ebben a folyamatban a Deleuze–Guattari-féle deterritorializáció folyamatára ismerhetünk.<sup>38</sup> Hermann deterritorializálja a fikció szerinti Prágát, amit aztán egyfajta reterritorializációs folyamat követ, azaz normalizálódnak a felforgatást követő viszonyok. Hermann ekképpen „kvázigyarmatosító”-ként tűnik föl, aki destabilizálja és átrendezi a fikció szerinti Prága (szemantikai) terét.

Hermann csupán a fiának írott személyes hangvételű leveleiben beszél vidéki zsidó voltáról: „Bocsáss meg, hogy megint szóba hozom ezt, de én egyszerű falusi zsidó vagyok, aki örült, ha sábeszkor libasült került az asztalra, mert egész héten csak éhezett.” (64) Az ilyen pillanatokon kívül tagadni szokta zsidó voltát, kerüli a zsidósággal kapcsolatos tereket is, és dühösen reagál, valahányszor letagadott vallási-etnikai identitása szóba kerül. Tagadása ellenére folyamatosan olyan viselkedésmintákat mutat, melyek egyrészt vidéki, másrészt zsidó identitására emlékeztetnek: olykor étkezési szokásaiban bukkan fel vidéki volta (főként evés), máskor a neve<sup>39</sup> emlékeztet erre, olykor felesége mondatai világítanak rá valódi vallási-etnikai identitására, ritkán pedig saját maga vallja be rejtett identitását (64). A múltbeli identitás beszűremlése az újba az öltözködésében is megmutatkozik, melynek bemutatásától itt eltekintek. E kettős viselkedés Hermann esetében hibrid identitást idéz elő, melynek térbeli vonatkozása a hibrid térben élés: bár Hermann prágai lett, bizonyos kulturálisan rögzült gesztusait és cselekedeteit nem tudja elrejteni, ezek performatívan újra és újra megteremtik a vidék terét a város terén belül. A hibrid identitás sokszor humoros helyzetekben mutatkozik meg, melyeket a Szerző ironikusan tüntet fel.<sup>40</sup>

A vidékhez való viszony a Szerző szólamában is kitüntetett fontosságú, ráadásul esetében mindez összefonódik a Kelet-Európa-képpel. Fontos hangsúlyozni, hogy Kelet-Európa csupán

---

<sup>38</sup> Gilles DELEUZE–Félix GUATTARI, *Kafka, A kisebbségi irodalomért*, ford. KARÁCSONYI Judit, Budapest, Qadmon, 2009, 19–56.

<sup>39</sup> A csóka a szegénység jelképeként tűnik föl, ami a törzsszöveg tanúsága szerint egybecseng a *Kafka* név etimológiájával (12). A név onomatopoeitikus jellegével folyamatosan emlékeztetheti Hermann múltbeli identitására. A csókák közeli barátainak a cigányok vannak feltüntetve. A Szerző sokat sejtetően megjegyzi: „Sem a csókák, sem a cigányok nem akartak kereskedők lenni, ellentétben Kafkával.” (13)

<sup>40</sup> A hibrid identitás fogalmának használatakor Homi K. BHABHA, *The Location of Culture*, London–New York, Routledge, 1994, 85–92. mimikri fogalmára támaszkodom. Jóllehet Bhabha a posztkoloniális irodalom vizsgálata során alkalmazza, a fogalom kitágítható és alkalmazható a perifériáról a centrum felé vándorlók viselkedésének leírásakor is. Esetünkben Prága a centrum, a vidék a periféria, Hermann Kafka pedig olyan szubjektumnak tűnik, aki megteremti Prágát, ezáltal egyfajta fordított gyarmatosítás jön létre. A „kvázigyarmatosító” Hermann viselkedése hibrid identitást idéz elő. A hibrid identitás Száz Pál monográfiájában is fontos értelmezési szempont Borbély más műveivel kapcsolatban: SZÁZ Pál, „*Haszid vérző Kisjézuska*”. *Kultúraköziség és szövegköziség Borbély Szilárd műveiben*, Budapest, Kijarat, 2022, 100–127.

a Szerző perspektívájából szemlélhető e szöveg esetében. A paratextusok térbeli vonatkozásairól szóló fejezetekben már észlelhettük, hogy a szöveg folyamatosan reflektál a tér kelet-európai jellegére: Kelet-Európa börtönként jelenik meg, melyben nincs elmozdulás, csupán az alkoholizmus, a háború, a családon belüli erőszak, az undor, az otthontalanság ismétlődő és önmagukat folyamatosan generáló aktusai. A szöveg folyamán a kép a gazdasági elmaradottság és a diktatorikus berendezkedés képzetköreivel bővül. A Szerző elmondása szerint kereskedővé válni Kelet-Európában együtt járt a kizsákmányolással, „akkoriban, a tizenkilencedik század végén”. (14) Ennek a gazdasági elmaradottság az oka, amely a periférikus kelet-európai régió alapvető jellemzőjeként jelenik meg. A Kelet-Európa-kép politikai dimenzióját a Szerző gyermekkori élményeit elbeszélő *Kafka a fürdőszobában* című fejezet adja: a diktatúra hatalmi berendezkedése is a kelet-európai lét része lesz. A diktátorok államosítják a csöndet, a szavakat, azaz a nyelvbe is befurakodnak, és hatalmat gyakorolnak fölötté. Ilyen viszonyok között a könyvtár olyan térként jelenik meg, amely archiválja a régi világ maradványait. Pierre Nora fogalmával élve a könyvtárak emlékezhelyekké válnak,<sup>41</sup> olyan „tárgyaknak” állítanak emléket, melyek már csak a történelmi emlékezetben őrződnek meg, hiszen a politikai hatalom megtiltotta azok rituális használatba vételét. A vidéki templom kopott, gazdátlan, az otthontalanság lenyomatait hordozza: „Az ilyen templomokból hiányzik a tér, mivel mind egyforma. Semmi sem bontja meg a belső csupasztságot, amelyet magukon viselnek.” (24) A formai egyenlőség tehát felszámolja a teret, és csak a hívők sokasága törhetné meg a csupasztságot, a templomban viszont otthontalanság, kietlenség uralkodik. A vidék történelmi vonatkozásait boncolgatva a Szerző egy zsinagógáról is beszél, amelyet leromboltak és a kisváros lakói széthordtak. A rendőrök civil ruhában, identitásukat elrejtve ugyanezt tették. Az otthontalanság, az egyformaság ugyanúgy a tér megszűnéséhez, hiányához vezet, mint a zsinagóga szó szerinti elhordása, amely egyúttal az identitás megszüntetésének kifejező gesztusa; menekülés a *Kelet-Európa* = *zsidó* sztereotípiától. (26) Összességében Kelet-Európa a diktatúra, a dekadencia, a teret megszüntető egyformaság, a mozdulatlanság, a börtön, a tagadás és hiány tereként konstruálódik meg a Szerző szólamában.

Hermann és a Szerző vidékképe összefonódik, ahogyan a Szerző Kelet-Európa-képe a fikció szerinti Hermann-Prágával. A vidéki identitásúként láttatott Szerző elmondásai szerint ugyanúgy elhagyja a vidéket, mint Hermann, csak ő a szavak szárnyán kel útra. A paratextusokkal ellátott szövegből nem derül ki, hogy a Szerző milyen úton halad tovább, csupán Hermann prágai sorsáról olvashatunk. Azt viszont fontos megjegyezni, hogy

---

<sup>41</sup> Vö. 5. A zsidóság terei című fejezettel

legtöbbször a Szerző saját szövegéből kiszólva beszél el a Hermann-nal kapcsolatos történeteket, így a Szerző és Hermann vidékhez, Prágához és Kelet-Európához fűződő viszonyai szervesen összefonódnak. Szemléletes példa erre a *Kafka és az utcák* című fejezet, melyben a Szerző szövegéből értesülünk Hermann Kafka vándorlásáról, közben folyamatosan saját Kelet-Európa-képét is építi, ráadásul bevonja Franz Kafkát is, akiről azt mondja, hogy tudatában van annak, hogy Prágát Hermann teremtette. A perspektívák összekapcsolódása miatt Hermann vidéki identitását a Szerző vidéki identitása felől értelmezhetjük, a Szerző vándorlását pedig Hermann vándorlása felől olvashatjuk. A hátrahagyott nyomok eltörlésének szándéka pedig Hermann, a Szerző és Franz perspektíváiban egyaránt megjelenik, szétszalazhatatlanná téve a viszonyulásokat és a megképződő identitásokat.

A szövegek szervesülése, illetve Hermann előbb bemutatott hibrid identitása miatt a vidék, a fikció szerinti Prága és a Szerző Kelet-Európája szintén összezsúsznak, erősítve a hibrid tér jelleget. Prága egyszerre centrum (a vidékhez képest) és periféria (a Szerző kelet-európaiként konstruálja meg). Az elmondottakon kívül a börtön képzetköre is fontos érintkezési ponttá válik. Prága Franz számára zárt tér, hiszen csak ezen a városon belül mozog és költözik, nem tud elmenekülni innen. Ezen kívül sétái is a körköröség révén a mozdulatlanságra utalnak. Mindez rezonál Kelet-Európa szökésvonalak nélküli jellegére. Másrészt Hermann hibrid identitása is a zártság felé mutat: bármennyire is szeretne kiszabadulni régi vidéki identitásából, csupán egy komikus hibrid identitás létrehozására képes.

## 5. A zsidóság terei

A kelet-európai régióhoz, valamint a fiktív Prágához a zsidó identitás szorosan kapcsolódik, nyomatékosítva a *Kelet-Európa = zsidók otthona* sztereotípiát. Emiatt a törzsszövegben kulcskérdés a zsidó identitáshoz való viszonyulás, melynek fontos térpoétikai vonatkozásai vannak, ugyanis az identitás különböző tereken keresztül konstruálódik meg, illetve a zsidóság terei sűrítik ezt az identitást, melyben szervesen összefonódik a vallási és etnikai komponens. Természetesen mindez szintén perspektivikusan képződik meg. A következőkben sorra vesszük a szövegben felbukkanó tereket, melyek a zsidó identitásban fontos szerepet játszanak, és megnézzük, milyen perspektivikus tértapasztalat kapcsolódik hozzájuk.

A zsidóság legfontosabb tere a zsinagóga, mely a prágai zsidó közösség hitgyülekezeti, tehát közösségi tere. Szakrális tér, melyben a szubjektum a transzcendens szférával léphet kapcsolatba. A zsinagógában a zsidók kisebbségi léte háttérbe szorul. Az általános funkciókon

kívül a szöveg a különböző szólamok révén különböző tértapasztalatot mutat fel a zsinagógával kapcsolatban.

Hermann Kafkáról már megállapítottuk, hogy folyamatos identitás-tagadásban él vallási-etnikai hovatartozását illetően. Mindez leképződik a zsinagóga teréhez való viszonyában is.

Jom Kippur előestéjén egy apa elképzeltetlen, hogy ne menjen el a zsinagógába, még ha egész évben be se teszi oda a lábát a rabbi legnagyobb szomorúságára és rosszallására. De épp ezért elképzeltetlen az, hogy Jom Kippur előestéjén ne menjen el a családfő, az apa a zsinagógába, hiszen egész évben szinte sohasem tette be oda a lábát, csak talán ha véletlenül valamelyik ügyfelével belemélyedve egy szerződés vagy megállapodás részleteibe nem vezette oda a másik, és ő pedig csak a megnyerhető lehetőségre tudott gondolni, a már félig megdolgozott ügyfélre, a sok munkára és energiára, amit erre az ügyre eddig fordított. (36)

Hermann kerüli a zsinagógát, és csupán akkor lép be, ha üzleti érdekei így diktálják. A zsinagóga tehát egyrészt félelmet keltő tér számára, hiszen folyamatosan zsidó identitására emlékezteti őt (és egyúttal a halálra is, amint ez kiderül a szövegből), másrészt szekuláris tér, mert benne a világi szférához tartozó aktusokat végez; a misztikum létezését csupán a sikeres üzletkötés igazolja: „...és utólag úgy tűnt, hogy mégiscsak létezhet kapcsolat az ima, a Mindenható tekintete és az üzleti haszonként is értelmezhető áldás között.” (38–39)

Franz Kafka ettől eltérően menedékhelyként tekint a zsinagógára. Amikor eltéved a szavak erdejében, a rabbihoz megy segítséget kérni. „Kafka ekkor Anselm Kafkaként, zsinagógai nevén mutatkozott be a rabbinak, mert azt hitte, most így illik, nyilván mások is így szokták ezt csinálni.” (40) A névváltoztatás rituális aktus, mely a misztikus térbe való belépést előzi meg, és az átváltozás letéteményese. A polgári neve a szolgaság és az idegenség nevéként jelenik meg, nem érzi otthon magát a Franz nevet használva. Mivel a szövegben viszonylag ritkán különül el Anselm és Franz, ezért nem tudjuk megállapítani, hogy a szakrális térbe való belépés, illetve a névváltoztatás tényleges identitásváltást is jelent (a profán identitás lecserélése a misztikus identitásra), vagy csupán egy tér által megkövetelt rituálé gyakorlásáról van szó. Bár a zsinagóga Kafka számára menekvést jelent, egyúttal ismeretlen tér is, hiszen nem tartózkodik ott rendszeresen, sőt a zsidókat sem ismeri, csupán a sztereotípiákból táplálkozik: a zsidó siet, nyughatatlan, sötét, gyanús, jellegzetes ruhája van. Az ismeretlenség oka persze Hermann zsidó identitásának tagadása, melyet Franz értetlenül fogad, ugyanakkor ő is hasonlóvá válik apjához:

„A rabbi azonban kétségtelenül az volt, akinek kinézett. És ez bizalmat keltett Kafkában, aki maga is úgy nézett ki, hogy nem hasonlít arra, aki valójában volna.” (41) A mondat bonyolult megszerkesztettsége (már-már ironikusan) tükrözi az identitászavar élményét, amely ebben az esetben az önazonosság hiányában ragadható meg. Franz elmeséli az írással és a nyelvvel kapcsolatos problémáit, a rabbi pedig segíteni próbál neki. Ám Franzban rögtön megjelenik az otthontalanság érzése, amelyet a bizalmatlanság szül: „...lassan lopakodott be tudatába, hogy minden merő illúzió, ami körülveszi most őket, minden csupa látszat, az egész hamis és álságos. Bárhol és bármikor történhetne ez, és talán valahol máshol és máskor történik mindez.” (42–43) A felcserélhetőség, behelyettesíthetőség ismét megjelenik. A rögzíthetlenségre a rabbi is „rájátszik”, hiszen folyamatosan hibás keresztnévvel illeti Anselmet. Mindez azt is mutatja, hogy Anselm nem rendelkezik szilárd pozícióval a közösségen belül. Kafka tehát látszólag menedékként tekint a zsinagógára, ám ott lappang élményében az idegenségérzet.

Bár kevésbé árnyaltan, a nagyapa zsinagóga-élményéről is szó esik: „...egyetlen dolgot várt csupán, az esti imát és a szombat menyasszony érkezését, amikor a zsinagógába lépve újra érezheti, hogy ő is szabad ember. A rabszolgaság földjéről való megszabadulást jelentette számára a templom.” (51) Hermann szemszögéből azonban ez is illuzórikus volt, hiszen nem voltak boldogok, szegények voltak, az Írás nem volt menekvés.

Ha összevetjük a Kafka családon belüli, három generáción átívelő zsinagóga-élményt, akkor azt a folyamatot érhetjük tetten, melyről Aleida Assmann ír *Az emlékezet átalakító ereje* című tanulmányában. Eszerint az emlékezés-felejtés dialektikájában a következő minta figyelhető meg: a mindenkori második generáció tagadja az első generáció történelmi bűneit, míg a harmadik az emlékezés által próbálja feldolgozni a történelmi traumákat.<sup>42</sup> Hermann ugyancsak tagadja apja rituáléit és vallási-etnikai identitásához tartozó gesztusait, míg Franz ezek kutatására indul, és megpróbálja reprodukálni ezeket.

A Szerző a *Kafka a fürdőszobában* című fejezetben ír templom- és zsinagógaélményéről, ahogyan azt az előző fejezetben már láthattuk. A templom és a zsinagóga egyaránt a hiány, az otthontalanság jelölői, és mindkettő elveszíti térjellegét: a templom azért, mert csupasz és formailag egybeesik más templomokkal (az egyformaság megszünteti a teret), a zsinagóga pedig azért, mert lerombolják és elhordják a helyiek, ami szintén egyfajta kollektív etnikai-vallási identitás-tagadás következménye.

A zsinagóga terével kapcsolatban releváns feltenni a kérdést: vajon emlékezhelyként viselkedik-e ez a tér? A Pierre Nora által leírt fogalom olyan terekre vonatkozik, melyek „örzik

---

<sup>42</sup> Aleida ASSMANN, *Az emlékezet átalakító ereje*, ford. MÁTÉ Éva Gyöngy, *Studia Litteraria*, 2021/1–2., 11–14.

azt, ami a megemlékező tudatból egy olyan történelemben maradt meg, amelyben már nem létezik ez az emlékezeti tudatforma, de az iránta érzett vágy még igen. Világunk szertartásoktól való megfosztása dobja fel ezt a fogalmat.”<sup>43</sup> Noha a zsinagóga közel áll a szentélyek Nora által meghatározott funkcióihoz, mégsem tudnám kijelenteni, hogy emlékezhelyként funkcionál. A zsidók ugyanis nap mint nap „használják” ezt a teret, rituális aktusaik megszakítás nélkül mennek végbe. A szöveg fiktív Prágájában a zsinagóga még nem vált történelemmé. Inkább az *emlékezés* fogalmát használhatnánk a prágai zsidó közösség leírásához, ami itt a rituálék gyakorlását jelenti, és nem a történelmi emlékezetet. Maga Pierre Nora is ír a zsidó identitás jellegzetesgeiről, megmutatva, hogy esetükben a történelem és emlékezet egybeesik, „történelme és emlékezete egy és ugyanaz”<sup>44</sup>, így a zsidó identitásra való emlékezés már önmagában is performatívan generálja és (meg)erősíti ezt az identitást. Olvasatomban ezért nem indokolt a zsinagóga terét emlékezhelynek tekinteni.

Hasonlóan fontos tér a prágai zsidó gettó, illetve ennek térbeli nyomai. Általánosságban véve a gettó a zsinagóga-hoz hasonlóan gyűjtőhely, kollektív térként funkcionál, egyúttal a diszkrimináció tere is. Az elkülönítés a kontrollálást teszi könnyebbé, és a keveredést kerüli el. Olyasfajta zárt tér ez, melyről Michel Foucault ír *Felügyelet és büntetés. A börtön története* című munkájában, noha a gettó nem rendelkezik olyan erős panoptikus jelleggel, mint a börtön tere.<sup>45</sup>

Az *Egy séta este* című fejezetből kiderül, hogy Kafkáék „A hajóhoz” nevű bérlakása helyén, a Niklasstrasse és a Josephsplatz sarkán régebben a zsidó gettó állt, amit leromboltak. A fejezet történelmi betéte ironikusan beszél a városrendezés filantróp jellegéről:

A ház a modern városrendezés filantróp elvei jegyében lerombolt prágai gettó sarkán épült. Az egészségtelen zsúfoltság helyére a városvezetés vadonatúj palotákat álmodott, az építési vállalkozók pedig jó üzletet láttak a vállalkozásban. Az Osztrák–Magyar Monarchia, a K. und K., a Császári és Királyi adminisztráció a birodalom érdekei jegyében támogatta Prága város terveit a gettó lerombolására, és egy új, divatos, a kor kihívásainak megfelelő városnegyed megépítésében. (28–29)

---

<sup>43</sup> Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között...*, 18–19.

<sup>44</sup> *Uo.* 24.

<sup>45</sup> Michel FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés. A börtön története*, ford. FÁZSY Anikó–CSÜRÖS Klára, Budapest, Gondolat, 1990, 201.

Az álságos filantrópia tehát eltüntette a gettót, mely egyrészt a tagadás, másrészt a múlt nyomainak eltüntetését jelentheti. A zsidóság diszkriminatív tere fizikai értelemben látszólag megszűnt, ám a zsidó kultúra jelen van, és a diszkrimináció megszűnése is kérdéses. A hajdani gettóra egy új épületcsoport rétegződött, amely új elképzelések tükrözője. A lerombolt gettó után megmaradó zsidó kultúráról szól a következő szöveghely is: „A zsidók babonákban hisznek, a galíciai zsidók a legveszélyesebbek, a hászidok továbbra is gettókban élnek, maguk építik fel szavakból, babonákból, hiedelmekből ezeket a gettókat.” (60) A mondatból kiderülnek a zsidó kultúrán belüli különbségek, de az is megmutatkozik, hogy a gettó nem csak egyfajta zsidó kultúrát tartalmazhat, hanem e kultúrán belül eltérő csoportokat is sűrít. Hiába rombolták le a gettót, a különböző kulturális jegyek rituális és kontinuum gyakorlása performatív aktus, ami teret hoz létre a zsidók köré. A gettó csupán fizikailag tűnt el, a kulturális hagyományozódás révén egyfajta kulturális térként megmaradt. Mindezzel együtt a diszkrimináció sem tűnik el a tér fizikai megszüntetésével, főleg ezért álságos a monarchiabeli filantróp városrendezés.<sup>46</sup> A prágai zsidóság egyszerre van otthon és érzi folyamatosan idegennek magát a fikció szerinti Prágában. A következő részlet szemléletesen mutatja be ennek mechanikáját:

A Großer Ring fölött Kelet-Európa egyik legrégebbi éjszakájának súlya nehezedik a magányos éjszakai vándorra. Ezen a téren járnak talán legrégebben Kelet-Európában a zsidók, akik mindenütt otthon vannak, mert felettük mindenütt ugyanaz az üres ég ásít. De ennek az ásító, a világot elnyeléssel fenyegető mélységnek itt volt talán a legnagyobb a súlya, a régi gettótól néhány méterre, itt a messzi északon, ahová a zsidók elcipeltek Jeruzsálemből az összes félelmüket és rettegésüket. És aki már nem bírta ezt tovább, vagy a szívében démonok vertek tanyát, az innen észak felé fordulva leghamarabb úgy menekülhetett, ha a nyílegyenes Niklasstrassén végigrohanva kimenekül a magas házak fala közül, végre fellélegzik a rá nehezedő tonnányi súly alól, és a Niklas hídon, amelyek a csehek Čech hídnak neveznek, végre kiér a Moldva méltóságteljesen hullámozó vize fölé. (125)

---

<sup>46</sup> John Sallis így fogalmazza meg ezt a jelenséget: „Ma már persze nincsen Prágában gettó. Nem mintha elpusztult volna ez a hely, amelyet valaha mint a másik helyét zártak körbe, amelyben a másik a maga máságán belül volt – ám mégis elválasztva attól – az egyébként önmagával azonos városon.” vö. John SALLIS, *A kő*, ford. MOLNÁR Gábor Tamás, Budapest, Kijárat, 2006, 32.

A zsidó otthontalanság kelet-európai méretű érzetté válik. A mindenütt otthonlevés a felcserélhetőséghez vezet. Ez a kollektív tapasztalat akkor sem szűnik meg, ha a gettó le van rombolva. A Großer Ring körül menekülő-útvonalak vannak, melyek azoknak szólnak, akik otthontalanságuk miatt végső kétségbeesésükben ki szeretnének lépni Prága teréből.

A gettóval kapcsolatos tértapasztalat kollektív módon képződik meg, nem egyénileg, ahogyan eddig tapasztalhattuk. Csupán egyetlen mondatban találkozunk szubjektív tértapasztalattal ezzel kapcsolatban, ám a többes szám első személyű megfogalmazás miatt ez is a kollektív élményre játszik rá, még ha fokolizálva is: „A gettó bennünk van, olyan sokáig laktunk benne, hogy belénk költözött, mondta Franz.” (108) A mondat, még ha a kritikai recepció a közhelyessége miatt problémásnak is ítéli, említésre méltó, mert rámutat, hogy minden fizikai térforma egyszerre mentális konstrukció is, melyet a közösség kulturális rituálék gyakorlásával performatív módon folyamatosan (re)konstruál. A prágai zsidó közösség számára egyfajta *modus vivendi* megteremtése lehet a tét: a mentális-kulturális terek kialakítása az etnikai-vallási és a területi identitás építését és rögzítését segíti elő.

Hermann Kafka üzlete is kapcsolódik a zsidó identitáshoz, hiszen a prágai zsidók körében népszerű szakma volt a kereskedelem. A bolttal kapcsolatos élmények perspektivikusak. Hermann számára létfontosságú hely, hiszen ő teremtette meg, új, városi identitásának alapköve, kimotozthatatlan referenciapont. Az általa alapított textilüzlet segítségével ki tudott törni a szegénységből, fölül tudta múlni apját. Hermann apja hentesként dolgozott, és számára a rabságot jelentette a hentesüzlet, a zsinagóga képezte számára a menedéket. Franz is idegenkedett apja boltjától. Apja szeretne volna bevonni az üzleti életbe, de Franz Kafka inkább a hivatalnoki munkát választotta, amit szintén nem szeretett, de a bolt teréhez képest a hivatal számára menedék volt: „A hivatal azonban felmentést ad neki arra, hogy ne kelljen az üzletbe bemennie, hiszen ő hivatalnok.” (92)

Végül két olyan teret említek, melyekről csak futólag szerzünk tudomást, viszont a zsidósághoz szorosan kapcsolódnak. Az egyik a zsidószínház, „amelyet [Felice] ismerősei fintoogva zsargonszínháznak szoktak nevezni, távolisága miatt inkább fenyegető, mint hívogató volt számára, a zavaros zsidó múlt szégyent keltett benne, bár nem értette, miért érez így.” (81) Itt Felice, illetve barátai tértapasztalatáról értesülünk a zsidószínházzal kapcsolatban. Hermannhoz hasonlóan Felice is viszolyog zsidó identitásától, emiatt idegenkedik az őt erre emlékeztető tértől. A szégyen miatt lekicsinylően vélekedik a zsidószínházról. Identitástagadását tehát rávetíti a térre. Hermannról eltérően nála ez nem tudatos folyamat. A másik tér Palesztina, melyről főképpen a *Kafka és Palästina* című fejezetben értesülünk. Itt többféle perspektívával is találkozunk Palesztinával kapcsolatban. A „régii” zsidók az ájtatosság

hangján beszélnek róla, más zsidók fájdalommal, Hermann pedig akkor emlegeti, amikor formálisan meg kell erősíteni a Julie-val kötött érdekházasságát. Azt, hogy Franz Kafka pontosan hogyan viszonyul ehhez a térhez, a törzsszövegből nem lehet rekonstruálni. Valószínűleg a boldog élet reménye kapcsolódik hozzá, hiszen el szeretne oda utazni Felicével és barátjával, Maxszal, de egyben a reménytelenség lenyomata is, hiszen tudja, hogy az utazás nem fog megvalósulni.

## 6. Heterotópiák

A zsinagóga és a gettó olyan zárt terek, melyek többek között a másság jelölői. Ehhez hasonló jelentésszerkezettel bíró terekkel a törzsszöveg más helyein is találkozunk. Michel Foucault *Eltérő terekről* című esszéjében<sup>47</sup> az efféle tereket heterotópiáknak nevezi. A heterotópia „egyfajta ellen-szerkezeti helyként, megvalósult utópiaként reprezentálják, kétségek elé állítják, kiforgatják a kultúra belsejében fellelhető valódi szerkezeti helyeket”. Olyan helyek, melyek „külsőek minden helyhez képest, mégis tökéletesen lokalizálhatók”. A heterotópiák tehát szubverzív viszonyban állnak a valódi szerkezeti helyekkel.

Legegyértelműbb példa a temető tere, ahogyan Foucault is ezt tekinti az egyik prototipikus heterotópiának. A *meztelen kéz* című fejezetben egyszerre érhető tetten a zsidó temető heterotóp vonása és ennek megkérdőjelezése. A babona szerint a temetőben éjfélkor megelevenednek a holtak, a túlvilág érintkezik az evilággal a temető terén keresztül. A túlvilág értelmezhető utópiaként, hiszen fonák társadalom és lényegileg irreális. A temető tere lehetőséget teremt a holtak átjárására a földi világba. Ez a heterotópiák több tulajdonságával is rezonál. Egyrészt a temető egy *másik* tér, mely kívül áll a valós szerkezeti helyek normáin és szabályain: „A temető ezentúl nem a város szent és halhatatlan lehelete, hanem a »másik város«, ahol minden család felépíti a maga fekete lakhelyét.”<sup>48</sup> Emellett egyszerre rendelkezik az átjárhatóság és az elszigetelés kettős jellemzőjével, hiszen bár helyileg a centrumon kívül áll, bizonyos rituális mozzanatok az átjárhatóságot biztosítják (kapu, szertartások).<sup>49</sup>

Franz Kafka perspektívájából a temető tere veszíteni látszik heterotóp jellegéből. „Kafka nem hitt a zsidó kísértetekben. Talán ezért is ment a zsidó temetőbe.” (140) A misztikumot Franz felszámolja, viszont azt továbbra is tartja, hogy a föld alatt lévő csontok „útban voltak a

---

<sup>47</sup> Michel Foucault, *Eltérő terekről* = *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, szerk. és ford. SUTYÁK Tibor, Debrecen, Latin Betűk, 2000, 147–157.

<sup>48</sup> *Uo.*, 152.

<sup>49</sup> *Uo.*, 153.

Szentföldre” (139), azaz fönntartja az utópia meglétét (Túlvilág), és ezt metaforikusan a föld alá helyezi. Bár az utópia jellemzője, hogy nem lokalizálható, itt csupán szimbolikus elhelyezésről van szó, így a Túlvilág utópikus jellege nem szenved csorbát. A temetőt az átjárhatóság jellemzőjétől fosztja meg, mert nem hisz a babonában, ezáltal a rituálék gyakorlása sem történik meg. A hit elvesztése a heterotopikus jelleg gyengülésével is jár. Mindezek ellenére az elszigetelődés, a „*másik tér*”-jelleg megmarad.

A *nyelvtemető* című fejezetben ugyancsak a temető terével találkozunk, ám itt a gyermek Franz perspektívájából:

Kafka az apjával járt a temetőben néha gyerekkorában. Nem értett semmit abból, ami ott történt. A zsidó temetőben csupa kő és kő mindenütt. A kövekbe vésett jelekről tudta, hogy azok betűk. Azonban nem tudta olvasni ezeket a betűket akkor még. Később is csak a betűk felismeréséig jutott el, és mint egy hangsort, úgy hallgatta, idegen dallamként olvasta őket. Később sem tudott semmilyen tanulságot levonni belőle. Azt látta, hogy a betű a szavak temetője. Hogy a kőbe vésett jelek a holtakat jelentik. A nyelv temető, amely magába nyeli a holtakat. Nincs semmi, ami innen kivezetne. Ez a kő készült neked, mondja a sírkő, itt vannak benne a jelek. (87)

A fejezetben a temető heterotópiája összefonódik a nyelv jelentéstani kérdéseivel. A zsidók megemlékezésre használt köveiben jelek vannak vésve, az emberi nyelv betűi. Maga a kő mint jelek hordozója kettős funkcióval bír: „A kő a temetőben egyszerre hozza létre az újjászületés szimulákrumát, hiszen megidéz a halottat. Egyúttal el is távolítják, hiszen a halott örökre egy másik világban rekedt. Ezáltal még idegenebbé vált annál is, mint amikor idegenként élt (zsidóként) Prágában.”<sup>50</sup> A kőbe vésett betűket a gyermek Franz nem tudja dekódolni. Emiatt a jel nem indukál jelentést, később is csupán idegenül csengő hangorrá válnak a felismert betűk. Mindezekből vonja le azt a következtetést, hogy tulajdonképpen a betűk elnyelik a szavakat, eltemetik a jelentést. A betűk a holtakra utalnak, azokat jelölik, tehát rendelkezésünkre áll mind a jel, mind a jelölt, csupán a kettő közötti viszony nem jön létre, emiatt nem tud megképződni Franz elméjében a jelentés. Az önkényes jeleknek vannak külső referenciáik, de a nyelv ezeket a referenciákat (ez esetben a halott személyeket) elnyeli, eltemeti. A nyelv is heterotópiává válik ezáltal: olyan *másik* helyé, ahol a „valóság”

---

<sup>50</sup> SALLIS, *A kő...*, 34–35.

jelentéseitől eltérő jelentések képződnek meg, felforgatva a valós szerkezeti helyek jelentéseit. A *másik* hely jelentései *más* szabályok szerint képződnek meg, ezért a különböző jelek vagy felismerhetetlen jelentéssel bírnak, vagy eltérőkkel. A gyermek Franz esetében a felismerhetetlenség, a jelentésalkotás képtelensége áll fenn, ami az olvasóra is kiterjed az értelmezés során: nem tudjuk, mi az a *másik* jelentés, ami megképződik a nyelv heterotópiájában.

Hasonlóképpen viselkednek a szövegben megjelenő börtönszerű, zárt terek, melyeket (Michel Foucault nyomán) hívhatunk panoptikus vagy fegyelmi tereknek is.<sup>51</sup> Kelet-Európa és a Kafka-nagypapa perspektívájából megkonstruálódó hentesüzlet börtön jellegéről már esett szó. A következőkben még két térről ejtek szót, melyek szintén panoptikus, fegyelmi terekként konstruálódnak meg: a szanatóriumról és a gyárról.

A szanatórium igénybevétele a szöveg szerint a Prágában élő női polgárok között egyre divatosabbá vált, többek között az unalomnak köszönhetően.

A szanatóriumokban, mintha valamiféle luxusbörtönök volnának, összegyűlnek azok, akiket ezek között az előkelő körülmények között tartanak fogva, mert nem tudnak mit kezdeni a világgal. Menekülni nem tudnak belőle, nincs elég erejük, és a képzeletük sem engedi meg nekik. (71)

Láthatjuk, hogy itt is egy *másik* világról van szó, olyanról, amely elszigetelt (nem a társadalomból kizárt térről van szó, csupán elkülönített, a társadalom szerkezetén belül maradó térről) a valós szerkezeti helyekhez képest. Ez az elszigetelődés azonban látszólagos, hiszen a benne tartózkodó polgárok ugyanolyan előkelő körülmények között élnek, akárcsak otthon. A *másik* tér tulajdonképpen egy ugyanolyan tér, viszont a *másság* illúziójával rendelkezik. A valós szerkezeti helyekről való menekülés egyik formája a képzeletbe való menekülés lenne, ehhez azonban nincs erejük vagy képességük. Ezért van szükség egy álheterotópiára, ahová önkéntesen vonulnak be. A szanatórium ilyen értelemben nem válik szubverzív térré sem, hiszen az ottlévők nem találják magukat a fennálló normán kívül. Az álheterotópia a fiktív prágai polgárság válságos helyzetére mutat rá. Foucault ír a válság és a deviáció heterotópiáiról,<sup>52</sup> és a börtönöket a kettő határán elhelyezkedőnek tartja. A bemutatott szanatórium csupán a válság egyfajta kezelésének jellegét mutatja. Nincs benne deviáció, hiszen a szanatóriumban tartózkodó nők viselkedése nem tér el a valós szerkezeti helyekben

<sup>51</sup> FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés...*

<sup>52</sup> FOUCAULT, *Eltérő terekről...*, 151.

végbemenőhöz képest, csupán a társadalmi réteg válságát jelezheti. Mivel álheterotópia, többnyire álpanoptikus is, hiszen a fegyelem fenntartása csupán a játék, a díszlet része, valójában nem szükséges az ott tartózkodó polgárokat fegyelmezni, nem állnak szemben a társadalommal.

A szanatórium másfajta formában jelenik meg akkor, amikor a bolondokházáról olvasunk:

A bolondokháza, amelyet gyerekkorában látott a szüleivel folytatott séták alkalmával, még erősen élt Kafka emlékezetében. A rácsos ablakokban a bolondok kopaszra nyírt feje, eszelősen kikerekedett szeme taszította és vonzotta egyszerre a tekintetét. A szájukra emlékezett, a sötét üregre, a hatalmas fogakra. Mániákus beszédükre nem, mert a füleit betapasztotta két kezével, hogy ne hallja, nem, nem a bolondokat, hanem az apát, aki ezt az alkalmat is ezeknek a szerencsétleneknek a gyalázására és Franz oktatásának álcázott megalázására használta fel. [...] Így járnak, akik csúfolódnak mindenen. Akik nem akarnak a szabályok szerint élni, azokat utoléri az átok. (88–89)

Láthatjuk, hogy ez már kifejezetten heterotópia, még hozzá a deviáció heterotópiája. A bent élők elméje megbomlott, viselkedésük eltér a normától, emiatt a megfigyelés, elkülönítés, azaz a panoptikus térbe zárás vár rájuk. Az ablakon keresztül Franz kívülről látja őket, látványuk egyszerre vonzza és taszítja őt. A biztonság kedvéért azért betapasztja fülét, ne hallja mániákus beszédüket. A deviáció terében lévők félelmet, szorongást, undort keltenek a valós szerkezeti helyeken élőkben, ami szubverzív erő. Érzékszerveiket meg kell vonniuk a velük való „találkozástól”. A normánkivüliség félelemkeltő erőként jelenik meg, mely az ablakon keresztül lép valamelyest kapcsolatba a külvilággal. Az ablak a heterotópiákra jellemző zártság és átjárhatóság együttes jelenlétét lehetővé tevő eszköz.

Az ablak megjelenése fontos a szöveg szempontjából, így erre itt kell kitérnünk. Legtöbbször olyan közvetítő, átmeneti helyként mutatkozik, melyen keresztül a szubjektum tekintete áthatol. Az ablak átmeneti terét a keret képzi meg, ez teszi térszerűvé, ez önti formába. Maga az ablak természetesen nem tekinthető heterotópiának, még ha az átjárás és az elzárás együttes jelenlétéhez hozzá is járul. A tükörhöz sem hasonló, melyet Foucault utópiának és heterotópiának is tekint. Ezzel szemben az ablak, a kerete révén, csupán olyan eszköz, mely láthatóvá tesz, leszűkít, egyben el is különít. A következő észrevétel azonban felülírhatja mindezt: „De akkor vajon miért vannak ablakok ezen az épületen, gondolkodott el minden

alkalommal. Vajon nem elgondolható az, hogy a vakok éppúgy kinéznek, és éppúgy látnak dolgokat, ahogy mi is képeket látunk, amelyekről feltételezzük, hogy az ablakon kívül vannak, noha erre semmi meggyőző bizonyítékunk nincsen.” (89) A heterotópia utolsó jellemzője kapcsolható ide, melynek értelmében saját illuzórikussága által a valós szerkezeti tereket még illuzorikusabbnak tünteti fel.<sup>53</sup> Franz megkérdőjelezi tehát azt, hogy az egészséges ember valóban lát-e valamit az ablakon keresztül. A vakok intézetében (ami heterotópiaként detektálható) élő vakok természetesen nem látnak, az ablakból való kitekintésük a reális szerkezeti helyek perspektívájából irreális. Ennek ellenére Franz visszajára fordítja mindezt, és a reális helyek realitása megkérdőjeleződik. Az ablak ekképpen az értelmezés rögzíthetlenségére is felhívja a figyelmet, ilyen értelemben pedig az ablakkeret az értelmezés terét határolja körül.

Az ablakok kérdéséről visszatérve szót kell még ejtenünk Hermann gyáráról, amely szintén panoptikus tér:

...ellátogatott a gyárba, amelyet a valóságot csak nagyon szépítve lehetett gyárnak nevezni, amely inkább emlékeztette Franzot valamilyen büntetés-végrehajtó intézetre, amelyekről még jogi tanulmányai során nyert némi képet, és amelyekről azt a tanulságot vonta le, hogy a test megfegyverzése és megcsonkítása által a lélek gyöttrését tűzték ki célul maguk elé. A gyárak a fogva tartás kevésbé költséges és nagyobb hasznot termelő intézményei, látta be Franz, és hogy végül mégis egy olyan intézménynél végezte hivatalnoki munkáját, amely ezeknek a fogvatartottaknak, a munkásoknak a jogi védelmét és anyagi segítségét látta el, legalábbis a közhiedelem és a látszatok szerint, ebben a döntésében ezek a tanulságok is benne voltak. (93)

A gyár tehát csupán Franz perspektívájából konstruálódik meg börtönként, azaz heterotópiaként és panoptikus térként. Ha csupán a munkavégzés tereként definiáljuk, akkor nem rendelkezik a heterotópiák jellemzőivel (a panoptikusokéval persze igen, hiszen a fegyelem, megfigyelés mechanikája itt is működik).

A panoptikus tereken kívül a *Kafka a fürdőszobában* című fejezet könyvtára is rendelkezik a heterotópiák bizonyos vonásaival, amely a diktatúra törekvéseinek viszonylatában válik láthatóvá. Ahogyan azt már említettük, a vidéki könyvtár az a tér, mely megőrizte a régi, a diktatúra valóságában már nem létező szavakat. Ebből a szempontból a könyvtár az új világrend

---

<sup>53</sup> *Uo.*, 154.

tagadása, és felforgató erővel bír, egy *másik* tér, mely magába sűríti a kiutasított múltat. Emiatt az „idő feldarabolásának” vonásával is rendelkezik, ami egy újabb vonása a heterotópiáknak.<sup>54</sup> A heterokronia jelensége áll fenn esetünkben is, mert a könyvtár archívum, mely a múlt emlékeit őrzi, ezáltal „szakadás áll be az emberek és a hagyományos emberi idő viszonyában”. Az új világrend a múltba utal bizonyos kulturális elemeket (itt: szavakat, a csendet, azaz nyelvi elemeket), és rituális használatuk kontinuitása megtörik. Pierre Nora természetesen a könyvtárakat, archívumokat is emlékezethelyekként definiálja, de csak azzal a feltétellel, ha tisztán anyagi természetük mellett szimbolikus funkcióval is bírnak.<sup>55</sup> Esetünkben pontosan ezzel találkozunk, hiszen a könyvtár funkcionális és anyagi természetén kívül a szubverzív erővel bíró múlt heterotópiája.

## 7. Tér és nyelv

Az íráshoz és általában a nyelvhez való viszony kitüntetett fontosságú a szövegben, és a nyelvkérdés kapcsolatban áll a térpoétikával is. Bár az előző fejezetek során már többször utaltunk nyelv és tér összefüggéseire, itt külön fejezetben tárgyalom e viszony legfontosabb jellemzőit.

Tér és nyelv kapcsolatát vizsgálva kettős folyamatot figyelhetünk meg. Egyfelől a tér textualizálódása tűnik fel, mely a „tér olvasásával” áll összefüggésben.<sup>56</sup> Másfelől pedig a textus térként való viselkedése is megjelenik, szoros kapcsolatban állva a szubjektumok különböző identitáskonstrukcióival.

Hermann etnikai identitását tekintve például ezt olvashatjuk: „A háború utáni önálló Csehországban már Heřman lett, hogy jobban illeszkedjen az egyre csehebb és egyre nemzetibb környezethez.” (12) Hermann zsidó identitásának tagadásához szervesen kapcsolódik a nevek performatív, identitáskonstruáló jellege. A *Kafka és a színek* című fejezetben látványosan észlelhető ez a jelenség. Arról, aki színekkel kapcsolatos nevet visel, azonnal tudni lehet, hogy zsidó. A Kafka név Hermann számára önigazolás, a zsidó identitás elfedésére alkalmas. A zsidó identitás tagadásának vélhetőleg mélyebb gyökerei vannak, ahogyan azt Anselm K. szemszögéből megismerhetjük:

---

<sup>54</sup> *Uo.*, 152.

<sup>55</sup> NORA, *Emlékezet és történelem között...*, 27.

<sup>56</sup> BACHELARD, *A tér poétikája*, 52.

Hermann zsidók iránti mély ellenszenvét, ahogy később ezt megsejtette Anselm K., vélhetőleg az a gyanú okozta, hogy Hermann nem volt benne biztos, vajon valóban saját névadó apja volt-e a nemzőapja. Vajon nincs-e itt valami rejtett és titkos távolság a név és a név által jelzett dolog között... (153)

Név és szubjektum, jel és jelölt kettétörését követhetjük nyomon. Az igazi nemzőapa kilétének bizonytalansága magával vonja a vallási-etnikai identitás bizonytalanságát, melyre Hermann tagadással reagál. A jel és jelölt szétválása a behelyettesíthetőség újabb mutatója. A fejezetből kiderül az is, hogy a Blau névben sűrűsödik a zsidó lét otthontalansága, áttetszősége. A nyelv és az otthontalanság szerves összefonódása a Szerző szövegéből is kitűnik:

...az otthon szótlanságára egy kelet-európai aprócska faluban, ahová a születés véletlene vetette. Egy olyan országban, amelyben ő személy szerint sehová sem tartozik, és amelyben – rajta kívül álló okok miatt – soha nem is fog sehová tartozni. Ezt nagyon hamar megtanulta, valahol azzal együtt, ahogy tanult beszélni. [...] Aztán megtanulta azt is, hogy az írásban otthonra leljen. (16)

A nyelv képességének megszerzésével együtt ébred rá otthontalanságára, a nyelv jelzi az otthontalanságot, a nyelv elsajátításának aktusa pedig az otthon szótlanságával jár együtt. A nyelv tehát az otthontalanság okozója, ám később írás formájában az otthonra találás kísérleti eszköze is. Míg Hermann egy saját tér és városi identitásának megteremtése által lel otthonra, addig a Szerző és Franz Kafka az írás aktusa által a képzelet terében, a nyelv közegében próbál visszatalálni otthonába. A Szerző, elmondása szerint, a könyvtárgy lapjain kel útra, hogy megtalálja személyes, családi, ugyanakkor elemi identitását. Ebben a szándékban érhetjük tetten a szöveg térjellegét: a könyvtárgy és a nyelvi kódoként értett szöveg egyszerre válik térré.

Ennek a fordítottja is megjelenik, amikor is a tér textuális jellege mutatkozik meg:

Így történhetett, hogy Anselm K. nem emlékezett arra, hogyan került ebbe a városba, amely olyannak tűnt, mintha szavakból építették volna. Az utcáknak nevük volt, különféle táblákra írva, bádogtáblák voltak ezek, amelyeket néhol már rozsdafoltok tarkítottak. (34)

Anselm K. itt olvassa a teret, textuális jelleggel ruházza fel azt. Mivel tudjuk, hogy Hermann építette a mentális térként értett fiktív várost szavakból, nyelvből, ezért Prága terének olvasása Hermann, az apa olvasásává is válik. Franz/Anselm ezzel utat keres az apa megfejtéséhez. A már részletesen elemzett *A nyelvtemető* című fejezetben ugyancsak ezt a folyamatot érhetjük tetten: a temető heterotópiája textualizálódik, a tér egyes elemei nyelvi jelekké válnak, betűkké, csupán a megképezhető jelentés hiányzik. A szöveg folyamán többször is megfigyelhető, hogyan fonódik össze a szemiózis kudarca a különböző identitáskonstrukciók keresésének folyamatával.

A *Kafka a rabbinál* című fejezetben Franz írással kapcsolatos dilemmáit figyelhetjük meg. Az írás ambivalens jellege folyamatosan feltűnik. Egyrészt egy személyes identitás rögzítésének és megszilárdításának lehetőségét rejt magában: „Franz érezte, sőt egyre határozottabban tudta, hogy őt az írás meg fogja menteni attól, hogy olyan legyen, mint a papa, akit sajnált egész elvesztegetett életéért.” (54) A nyelv sűrűjében való eltévedés azonban nagyobb hangsúlyt kap. A rabbihoz akkor fordul, amikor eltéved a szavak között, hiszen neki az a feladata, hogy segítsen az eltévelyedetteken. A rabbi tehát olyan személy, aki el tud igazodni a nyelv labirintusában, valamelyest az ige és a nyelv birtokosa. Anselm Kafka elmondja, hogy számára a nyelv jelenti az otthont, ezen belül is a történetekké formált nyelv. Fontos kiemelni, hogy az írás által el akarja tüntetni saját nyomait, ahogyan a Szerző és Hermann is ezt akarja. Olyan otthonra lépés ez, melynek feltétele a múltbeli, családi identitás eltörlése. A rabbi tanácsából az derül ki, hogy az írás aktusa a felejtés-émlékezés tengelyére fűzhető fel. Egy-egy szöveg az emlékezet terévé válhat (az emlékezés aktusa pedig az újraolvasásban és folyamatos újraértelmezésben ölt testet), azonban a felejtés nyelvi tere is lehet, amennyiben elveszhetnek a szövegek.

Ezen a ponton szeretnék kitérni a „szerző” [*Utószó*]-ban megfogalmazott szándékára. Ő olyan fikciót szeretett volna megalkotni, mely a szüleiről állított emlékmű. Pierre Nora fogalmát használva ismét, a szöveg emlékezhelyként viselkedik. Erre már Száz Pál és Kmetty Klaudia is utaltak kritikáikban. Az elhunyt szülők haláluk által a történelem mentális terébe helyeződnek, így emléküket csupán egy emlékezhely megteremtésével lehet fenntartani, elfogadva az örökkévalóság illúzióját. A textus térjellege mutatkozik meg ebben a gesztusban ismét, az olvasás, értelmezés, szerkesztés, a kötet köré szervezett bemutatók és felolvasóestek pedig olyan rituálékká válnak, melyek az emlékezhelyet performatív módon működtetik. Az irodalmi tér tipikus gesztusai és folyamatai tehát önmagukon, saját terükön túlmutató célt szolgálnak: a paratextusokkal ellátott szövegen belül, az intertextusok hálójában megkonstruálódó szülőalakok történelmi emlékezetének fenntartását.

Az írás a rabbi szerint tulajdonképpen céltalan, hiszen a semmibe vezet. A folyamatos újraértelmezés és újraolvasás valóban nem ér végpontjához, a végtelen szemiózis jelenségével állunk szemben – ahogyan a Szerző és Franz identitáskeresése sem ér végpontjához.

A textus térjellege a *Kafka negyvenedik születésnapja* című fejezetben is megjelenik. Az írás itt labirintusból való kivezetésként értelmeződik, Franz pedig kudarcot vall, alakjait nem tudja megóvni az eltévedéstől, sőt ő is eltéved a szövegben. Vágya azonban teljesült, eltörölte a maga mögött hagyott nyomokat, emiatt viszont nem talál visszautat, illetve otthonra sem lelt, az ígéret földjét sem találta meg.

Nemcsak a figurák, hanem az olvasó is ugyanilyen labirintusszerű térben találja magát olvasás közben: az értelmezés rizomatikusan alakul. Nemcsak a nyelvi kódként értett szövegnek és a könyvtárgynak van tehát térjellege (emlékezethely), hanem az értelmezés folyamatának is (rizóma). Gilles Deleuze és Félix Guattari *Rizóma*<sup>57</sup> című esszéjében a fa hierarchikus és központosított szerkezeti sémájától eltérő hálózat leírásának igényével lép fel. A sokféleség elve alapján olyan elrendeződést írnak le, melynek nincs jól rögzíthető és állandó középpontja, épp ellenkezőleg, egy „nyitott, minden irányban kapcsolható, szétszedhető, megfordítható”, alakját folyamatosan változtató mintázatot mutatnak be. Szövegünk elemzése is hasonlóképpen alakul: a különböző vonalakat és pontokat szétszedve és egymás mellé illesztve egymástól eltérő, sohasem rögzített értelmezéseket kaphatunk, előidézve a végtelen szemiózis jelenségét.

## 8. Összefoglalás

A *Kafka fia* című töredékben maradt szöveg körül kialakult kritikai diskurzusban az életrajzi olvasat dominál, így bizonyos értelmezői pozíciók háttérbe szorultak. Leginkább egy árnyalt térpoétikai olvasat hiányát éreztem, melynek pótlására dolgozatomban kísérletet tettem.

A paratextusokkal ellátott szöveg folyamatosan reflektál a térbeliség problematikájára, és a paratextusokból kiolvasható tematikus-motivikus irányok a törzsszövegben kibővülnek. A szöveg fiktív topográfiájában létező szubjektumok tértapasztalata perspektivikus, ám ezek a perspektívák szervesen összefonódnak, hatnak egymásra. Az elemzés tematikus-motivikus csomópontjainak bemutatása során láthatóvá vált, hogyan kapcsolódik össze a szubjektum és tér viszonya a különböző identitáskonstrukciók létrehozásával és a szemiózis folyamatával. A

---

<sup>57</sup> Gilles DELEUZE–Félix GUATTARI, *Rizóma = A posztmodern irodalomtudomány kialakulása, A posztstrukturalizmustól a posztkolonialitásig, Szöveggyűjtemény*, szerk. BÓKAY Antal–VILCSEK Béla–SZAMOSI Gertrud–SÁRI László, ford. GYIMESI Tímea, Budapest, Osiris, 2002, 70–86.

textus térjellege, a tér textualizálódása, valamint a tér és a nyelv viszonya felhívta a figyelmet a jelentések széttöredezettségére – összekapcsolva az identitáskérdéssel –, valamint az értelmezés folyamatának térbeliségére.

Kitekintésként fontos megemlíteni két aspektust, melyek tárgyalására terjedelmi okok miatt ebben a dolgozatban nem volt lehetőség. Egyrészt érdemes lenne megvizsgálni a szöveget testpoétikai szempontból, hangsúlyt fektetve az ikermotívum testpoétikai vonatkozásaira, az abjekt tapasztalatra, a tekintet és hatalom viszonyára, valamint a ruházat identitáskonstruáló jellegére. Ezen kívül termékeny elemzési szempont a paratextusok olvasásszervező jellegének vizsgálata, összehasonlítva a *Kafka fia* német és magyar kiadásait, feltárva a közöttük fennálló szerkesztésbeli különbségeket és az ezek mögött álló kiadói megfontolásokat, a paratextusok vélt hatásait pedig ellenőrizni lehetne a német és magyar kritikai recepción.

## 9. Bibliográfia

Szilárd BORBÉLY, *Kafkas Sohn*, ford. Heike FLEMMING – Laszlo KORNITZER, Suhrkamp Verlag, Berlin, 2017.

BORBÉLY Szilárd, *Kafka fia*, szerk. NAGY Boglárka, utószó FORGÁCH András, Jelenkor, Budapest, 2021.

\*

ANDRÁS Tamara, *Kétség a sokaságban. Borbély Szilárd: Kafka fia, Vigilia*, 87. (2022), 81–83.

Aleida ASSMANN, *Az emlékezet átalakító ereje*, ford. MÁTÉ Éva Gyöngy, Studia Litteraria, 2021/1–2., 9–23.

Gaston BACHELARD, *A tér poétikája*, ford. BERECSKI Péter, Budapest, Kijárat, 2011. (Figura 6.)

Homi K. BHABHA, *The Location of Culture*, London–New York, Routledge, 1994, 85–92.

Maurice BLANCHOT, *Kafkától Kafkaig*, ford. SZABÓ László–NÉMETH Marcell, Budapest, Kalligram, 2012.

BODROGI Ferenc Máté, *Apák és fiúk. Borbély Szilárd: Kafka fia*, Kulter, 2021. október 16. Online forrás = <https://www.kulter.hu/2021/10/borbely-szilard-kafka-fia-kritika/>.

CSONDOR Soma, *Aki sétál, és nem jut sehová*, Jelenkor Online, 2021. június 24. Online forrás = <https://www.jelenkor.net/visszhang/2123/aki-setal-es-nem-jut-sehova>.

Gilles DELEUZE–Félix GUATTARI, *Kafka, A kisebbségi irodalomért*, ford. KARÁCSONYI Judit, Budapest, Qadmon, 2009, 19–56.

Gilles DELEUZE–Félix GUATTARI, *Rizóma = A posztmodern irodalomtudomány kialakulása, A posztstrukturalizmustól a posztkolonialitásig, Szöveggyűjtemény*, szerk. BÓKAY Antal–VILCSEK Béla–SZAMOSI Gertrud–SÁRI László, ford. GYIMESI Tímea, Budapest, Osiris, 2002, 70–86.

FAJT Anita: „*A szöveg itt megszakad.*” *Borbély Szilárd Kafka fia* című befejezetlen regényéről, Pannon Tükör, 2022/1., 90–92.

FORGÁCH András, *A szerző a leheletével melengeti azt, ami kaffai*, Jánossy Lajos interjúja, Litera, 2021. augusztus 8. Online forrás = <https://litera.hu/magazin/interju/forgach-andras-borbely-s-zilard-kafka-fia.html>.

Michel FOUCAULT, *Eltérő terekről = Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*, szerk. és ford. SUTYÁK Tibor, Debrecen, Latin Betűk, 2000, 147–157.

Michel FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés. A börtön története*, ford. FÁZSY Anikó–CSÜRÖS Klára, Budapest, Gondolat, 1990.

Gérard GENETTE, *Transztextualitás*, ford. BURJÁN Monika, Helikon, 1996/1–2., 84–85.

KMETTY Klaudia, *Kafkát látjuk felébredni, Kritika Borbély Szilárd Kafka fia című regényéről*, 2021, kézirat.

KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, Kafka fia. *Borbély Szilárd a világirodalomban*, Irodalomtörténet, 100 (2019), 274–295.

Philippe LEJEUNE, *Az önéletírói paktum = Önéletírás, élettörténet, napló, Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*, ford. VARGA Róbert, Budapest, L'Harmattan, 2003, 17–46.

MÉSZÁROS Sándor, *Kafka fia: Borbély Szilárd (1964-2014)*, Kalligram, 2014/4., 3–6.

Franco MORETTI, *Az európai regény atlasza (1800-1900), [részlet] = Térkép és irodalom*, ford. LUDMANN Ágnes, Helikon, 2019/2., 204–232.

Moritz CSÁKY, *Migráció, idegenség és identitásválság: Közép-Európa mint paradigma*, Európai Szemle, 2005/2–3., 175–191.

Pierre NORA, *Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája = Emlékezet és történelem között*, szerk. és ford. K. HORVÁTH Zsolt, Budapest, Napvilág, 2010, 13–33.

John SALLIS, *A kő*, ford. MOLNÁR Gábor Tamás, Budapest, Kijárat, 2006.

SCHEIN Gábor, *Rettenetes súly*, Élet és Irodalom, 2021. augusztus 13., 21.

SZÁZ Pál, „Nagy és nehéz tudás”, *Borbély Szilárd Kafka fia című regényéről*, Műút, 81 (2021), 66–73.

SZÁZ Pál, „Haszid vérző Kisjézuska”. *Kultúraköziség és szövegköziség Borbély Szilárd műveiben*, Budapest, Kijárat, 2022, 100–127.

SZÉNÁSI Zoltán, *Két angyal háttal az Atyának: Borbély Szilárd Kafka fia című regényéről*, Új Forrás, 2021/9., 41–45.

TINKÓ Máté, *Kafka Gyászol*, Irodalmi Jelen Online, 2022. május 27. Online forrás = <https://irodalmijelen.hu/2022-maj-27-2025/kafka-gyaszol>.

VALASTYÁN Tamás, *Az átírás gesztusai. Kafka-parafrázisok Borbély Szilárd műveiben*, Alföld, 2018/11., 92–107.

Klaus WAGENBACH, *Kafkas Prag, Ein Reiselesebuch*, Berlin, Verlag Klaus Wagenbach, 1993.